

1921 TARİHLİ TEŞKİLÂT-I ESASÎYE KANUNU'NUN İLANININ 100. YILI KİTABI

İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
UYGULAMA
VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ

1921 Tarihli Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun
İlanının 100. Yılı Kitabı

Editör
Cem DÜZEN

İstanbul / 2021

İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ UYGULAMA
VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

1921 Tarihli Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun
İlanının 100. Yılı Kitabı

Editör: Cem DÜZEN
Redaksiyon: Cem DÜZEN

Basım Yeri ve Yılı
İstanbul / 2021

E-ISBN
978-625-7783-40-8

Copyright @ **İstanbul Aydın Üniversitesi**
Bu Kitabın tamamının ya da bir kısmının, kitabı yayımlayan
şirketin önceden izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt
sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.
Bu kitabın tüm hakları, **İstanbul Aydın Üniversitesi**'ne aittir.

İÇİNDEKİLER

Başkan'dan	5
Rektör'den	6
Sunuş	8
Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY	
1876 Meşrutiyet Meclisi	9
Prof. Dr. Mehmet Tevfik GÜLSOY	
1921 Anayasası: Milli Devletin İnşası	24
Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK	
Nutuk ve 1921 Tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu	31
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN	
1921 Anayasasına Esin Kaynağı Olan Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Anayasası	48

BAŞKAN'DAN

Üniversiteler özellikle 21. yüzyılda içinde buldukları ülkelerin dinamiklerini sürdürebilir kılan en önemli kuruluşları olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda İstanbul Aydın Üniversitesi, kendini geliştirme olanakları ve niteliklerine sahip; ülkemizi dünya platformunda en iyi şekilde temsil edecek, Ulu Önderimizin ilke ve inkılapları ışığında ilerleyerek ülkemizi lider ülkeler konumuna yükseltecek; araştıran, sorgulayan ve üreten; yaşam için gerekli bilgileri kazanmanın yanı sıra kendini her alanda yenileyen, öğrenciler yetiştirme gayretini sürdürürken, yaptığı çalışmalarını geniş kitlelere ulaştırarak bunlardan faydalanılmasına da gayret etmektedir.

Türk Millî Mücadelesi esareti reddeden, özgürlük ve bağımsızlığından ödün vermeyen Türk milletinin varoluş mücadelesi olarak ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İstanbul'a gelip işgali gördüğünde, "Geldikleri gibi giderler" diyecek kadar inançlı bir şekilde yola koyulan Gazi Mustafa Kemal, "ulusal egemenliğe dayalı, kayıtsız şartsız bağımsız, yeni bir Türk Devleti kurmak" düşüncesiyle Anadolu'ya geçmiş, milletten aldığı güç ve destekle planlarını yürürlüğe koymuştur. Bu doğrultuda yeni bir Türk Devleti'nin temellerinin atıldığı önemli hadiseden birisi 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu'dur. Bu kanun ile yeni Türk Devleti'nin temel ilkesi olan egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu düsturu ete ve kemiğe bürünmüştür.

İstanbul Aydın Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan 1921 Tarihli Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu'nun İlanının 100. Yılı kitabı, İstanbul Aydın Üniversitesi'nin bilimsel çalışmaları konusunda kamuoyunun aydınlatılmasının yanında, bilim çevrelerine ve özellikle genç kuşaklara aktarılmak amacıyla yayınlanarak bilim dünyasına kazandırılmaktadır. Bu doğrultuda Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu'nun 101. yılında hazırlanan bu eserle 1921 Anayasası'nın önemi ve değeri bir kere daha hatırlanacak, ülkemizi çağdaş uygarlık seviyesine ulaştıracak gençlerin yetiştirilmesine de katkı sağlanacaktır.

Doç. Dr. Mustafa Aydın
İstanbul Aydın Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanı

REKTÖR'DEN

Ülkemizin gelişimine, eğitim-öğretim, bilim ve araştırma alanlarında yapmakta olduğu çalışmalarla katkıda bulunarak kurulduğu 2003 yılından bu yana, “Aydınlık Bir Geleceğe” sloganıyla hareket eden İstanbul Aydın Üniversitesi, bir yandan öğrencilerini donanımlı bir şekilde yarınlar hazırlarken, diğer yandan dinamik ve enerjik bir üniversite olma iddiasını sürdürmektedir. Bir miras olarak devraldığı Cumhuriyeti gelecek nesillere taşıma görevini, özgün araştırma ve çalışmalar yaparak bilgi üretmek amacıyla hareket eden 36 ayrı araştırma merkezi ile yürütmektedir.

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan “1921 Tarihli Teşkilat-ı Esasîye Kanunu’nun İlanının 100. Yılı” kitabı, Türkiye Cumhuriyeti’ne giden süreçte 1921 Anayasası olarak da anılan ve 1924 Anayasası’nın ilkelerini de ortaya koyan çok önemli bir belgenin ilanının 100. yılı hatırasına ve Milli Mücadele Kahramanlarımızı başta Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu, Büyük Önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ü anmak ve bu 100 yılın değerini, Cumhuriyet ilke ve inkılaplarına ulaşmada gösterilen çabayı ve yaşanan zorlukları daha iyi anlayabileceğimiz ve hatırimızda tutacağımız birbirinden değerli akademik çalışmaları ihtiva etmektedir.

Emperyalizme karşı yürütülen mücadelenin sonunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin temeli, toprakları Mondros Ateşkes Anlaşması’yla parçalanıp işgal edilen Türk milletinin direniş yıllarında atılmıştır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Samsun’da milletin gücüne bir kez daha inanmış; Havza’da halkı mücadeleye davet etmiş, Amasya’da mücadelenin gerekçesi, amacı ve yöntemini açıklamış; Erzurum ve Sivas’ta ulusun kurtuluş çarelerini tespit edip açıklamıştır. Bu kurtuluş çareleri, Türk vatanının sınırlarını çizip bu sınırlarda yaşam koşullarını ortaya koyan Misak-ı Milli belgesiyle tüm dünyaya duyurulmuş, Ankara’da olağanüstü yetkilerle kurulan Büyük Millet Meclisi’nin faaliyetleriyle hayata geçirilmiş, 1921 Teşkilat-ı Esasîye Kanunu ile yasamanın üstünlüğü ilkesi benimsenmiş meclis hükümeti sistemi kurulmuş ve kanunun ilk maddesi olan “Hâkimiyet bilakaydü şart milletindir” de açıkça görüleceği üzere Egemenlik Kayıtsız Şartsız millete dayandırılmıştır.

Bu eserde, değerli akademisyenlerin Teşkilat-ı Esasîye Kanunu'nun ilanına kadar geçen dönemde Millî Mücadele dönemindeki durum ve şartlar, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temellerinin atıldığı süreçte Cumhuriyet yönetimine geçişte ortaya konulan siyasi gelişmeler ve karşılaşılan güçlükler ve 1921 Anayasası'nın Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki önemini anlamamızı sağlayan çalışmalar bulunmaktadır. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetimizin ve istiklalimizin ilelebet yaşaması için Türk Gençliğine güvenini dile getirirken “Bütün ümidim gençliktedir” şeklinde ifade etmiş, Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve çağdaş uygarlık üzerine çıkarma görevini gençlere vermiştir. Bu eserin, en başta bu görev bilincine sahip gençler olmak üzere tüm okuyuculara Cumhuriyetimize giden zorlu süreci, Atatürk'ün bizlere işaret ettiği akıl ve bilimin ışığında yeniden anlamak ve yeniden yorumlamakta katkı sağlamasını temenni ederim.

Prof. Dr. Yadięar İzmirli
İstanbul Aydın Üniversitesi Rektörü

SUNUŞ

Türkiye Cumhuriyeti kazanımlarının hemen hemen her alanında 100. yılına tanıklık etmekte olduğumuz önemli günler geçirmekteyiz. Şüphesiz bu kazanımların temel taşlarından birisi olan Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu'nun 100. yılı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan her bir birey için özel bir anlam ifade etmektedir. Nitekim Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin demokrasi tarihi açısından bir referans noktası olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanında 1921 Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu'nu Türk Milleti açısından önemli kılan bir diğer husus; Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarı ile sonuçlanmasına katkı sağlayan en büyük amillerden olmasıdır. Zira Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu diğer bir deyişle 1921 Anayasası, Türk Kurtuluş Savaşı'nın belli bir disiplin içinde yürütülmesini sağlamıştır. Öyle ki dünya üzerinde eşine az rastlanır bir biçimde tezahür eden Türk Millî Mücadelesi; yerel ve ulusal kongreler ile bu kongreleri takip eden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla vücuda gelmektedir. Bu bağlamda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu; hem uhdesinden çıkmış olduğu Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni hem de varlık sebebi olan Türk Milleti'nin Millî Mücadelesini tanzim ederek; onu emsallerinden çok ayrı bir noktaya oturtmaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Milleti'ne bir hedef olarak göstermiş olduğu çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma ülküsü; Türkiye'deki demokratik olgunluğun üst seviyelere taşınmasıyla mümkün olacaktır. Bu bağlamda Türk demokrasi tarihi içinde bir referans noktası olan 1921 Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu da -tıpkı kendisinden önce olan 1876 Kanun-ı Esasi'de olduğu gibi- zamanın gerektirdiği şartlar çerçevesinde güncellenmiş ya da çağdaş problemlere cevap veren yeni baştan bir Anayasa'ya yerini bırakmıştır. Bu doğrultuda İstanbul Aydın Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından ana teması Teşkilat-ı Esasiyye Kanunu'nun 100. Yılı anısına hazırlanmış olan bu kitap; Teşkilat-ı Esasiyye Kanunu'nun tarihsel ve hukuki altyapısını farklı perspektifler ışığında özenle irdeleyen bilimsel makaleleri ihtiva etmektedir.

Teşkilât-ı Esasiyye Kanunu'nun 100. Yılı vesilesiyle bir kere daha muasır medeniyet seviyesinin nişanı olan Anayasal düzeni bizlere armağan eden başta Mustafa Kemal ATATÜRK olmak üzere kahraman ecdadı saygı ve minnetle yâd ediyorum.

Cem DÜZEN

Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi
Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdür Yardımcısı

1876 MEŞRUTİYET MECLİSİ*

Prof. Dr. Abdulhaluk Mehmet ÇAY**

Osmanlı İmparatorluğu'nun mutlakiyeti terk ederek parlamenter hayata başlayışı ve ilk parlamentonun açılışının yüz yılı aşkın bir geçmişi vardır. Bu ilk Türk parlamentosunun kuruluşunda şüphesiz teşekkülü 13 Eylül 1859 yıllarına kadar indirilen¹ “Genç Osmanlılar Cemiyeti” nin uzun süren mücadelesi etkili olmuştur. Genç Osmanlıların ortaya çıkışında çeşitli sebepler sıralanabilir. Öyle ki, şahsi kırılmalardan, çıkar kavgalarından vatanperverliğe kadar değişen bu sebepler kısa bir müddet içinde bazı münevverlerin bir araya gelmesini sağlamıştı. Bilinen ilk üyeler arasında Suphipaşazâ de Aytullah Bey², Kayazâde Reşat Bey, Ebuzziya Tefvik Bey, Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Agâh Bey³ ve Menapirzâde Nuri Beyleri sayabiliriz. 1865 yılının haziran ayında yaptıkları bir toplantı hükümet tarafından haber alınan Genç Osmanlılar çeşitli bölgelere sürgün edildiler. Ancak başta Namık Kemal, Ziya Bey/Paşa, Ali Suavi gibi önde gelen liderler bir fırsatını bularak yurt dışına, “hürriyetin beşiği” olarak kabul ettikleri Fransa'ya kaçtılar. Paris'te buldukları müddet içinde Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın ikiz kardeşi Mustafa Fazıl Paşa tarafından himaye edildiler. Daha sonra sahipliğini Ali Suavi'nin yaptığı “Muhbir Gazetesi” 31 Ağustos 1867 tarihinden itibaren yayınlanmaya başladı. Gazetenin finansmanı gene Mustafa Fazıl Paşa tarafından yapılmakta idi. Muhbir, 47 sayı çıkmış, bu arada Genç Osmanlıların Paris entelektüel çevresinde dostlar edinmesini sağlamıştı. Ancak gazete, Genç Osmanlılar arasındaki

* Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı (6-8 Kasım 1985, Ankara), *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. IV, Sayı. I (1986), s. 75-95.

** İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü abdulhalukcay@aydin.edu.tr

1 A. Bedevi Kuran, *İnkılâb Tarihimiz Ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s.9

2 Hamdullah Suphi Tanrıöver'in ağabeyi olan Aytullah Bey'in evinde yapılan bu toplantıda Ali Paşa'ya bir ultimatom verilerek sadrazamlıktan istifası aksi halde öldürüleceğinin duyurulması kararlaştırılmıştı (23 Haziran 1865). Toplantı Aytullah Bey'in babası tarafından Ali Paşa'ya haber verilmiş ve teşebbüs yarıda kalmıştı (bkz. Abdulhaluk Çay, “Ali Suavi”, *Ali Suavi'nin Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, İstanbul 1977, s.9-10).

3 Tercüman-ı Ahval gazetesinin sahibi idi.

fikir tartışmalarını, anlaşmazlıklarını da ön plâna çıkarmıştır. Özellikle Namık Kemal, Ziya Paşa din ile devlet münasebetleri hususunda gazetenin politikasını tasvip etmemekte idiler. Mustafa Fazıl Paşa Ali Suavi'yi desteklemekte devam etti. Sultan Abdulaziz'in Fransa seyahati ve bu seyahat sonrasında önce Mustafa Nuri Beyler (1872), Ziya Bey/Paşa (1872), Mehmet Bey (1874)'in Sultan'ın teklifini kabul ederek İstanbul'a dönmeleri, Suavi'yi Paris'te yalnız bıraktı. Ali Suavi, 29 Eylül 1876 tarihinde Sultan II. Abdulhamid'in affına Mazhar oluncaya kadar Paris'te faaliyetine devam etti.

Bilindiği üzere, Tanzimat düşüncesi Türk Münevverlerinde bir anayasa düşüncesinin doğmasını sağlamıştı. Bu düşünce (Kanun-i Esâsi) Genç Osmanlıların çabaları sonunda I. Meşrutiyet ile gerçekleşme imkânı buldu. Ancak fikrin öncülerinden olan Namık Kemal bazı tehlikelere de işaret etmekte idi: “Halkın hâkimiyet hakkı tasdik olduğu surette cumhur yapmağa da istihkakı tabii vardır... O hakkı dünyada kim inkâr edebilir... Cumhur'un bizi batıracağı başka mesele...”⁴. Öyle anlaşılıyor ki, Namık Kemal, İmparatorluğun çözülüp dağılacağına muhakkak nazarı ile bakmaktadır.

Yeni Osmanlıların ideologlarından başlıcası olan Namık Kemal'in düşünceleri ve ortaya çıktığı çözüm tarzları genellikle çelişki içindeydi⁵. Bir Yandan Meşrutiyetçi fikirleri ileri sürerken, düşüncelerini İslâmi temellere dayandırmak suretiyle kuvvetlendirmek istiyordu. Fransız İhtilâli'nin getirdiği “adalet, uhuvvet, kardeşlik” gibi mefhumlardan esinlenen Namık Kemal'e göre, hürriyet ve istiklâl gibi tabii insan hakları “Şeriat” ın temel prensibidir. İslâm'da mevcut olan “meşveret” geleneği, demokraside yer alan temsil sisteminin ilk örneklerindedir⁶. Görüşlerini 1868 yılından itibaren Paris'te çıkarttığı “Hürriyet” gazetesinde anlatmaya çalışan Namık Kemal, yazılarında “Hakimiyet-i Ahâli” , Kanun-ı Esâsi” ve “Meclis-i Şurâ-ı Ümmet”⁷ gibi

4 Halil İnalçık, “Türkiye’de Cumhuriyet Fikrinin Gelişme Safhaları”, *Türk Kültürü*, Sayı:25 (Kasım 1964), s.12.

5 Ercüment Kuran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İslâm Düşüncesinin Gelişmesi”, *Türk Kültürü*, Sayı:203-204 (Eylül-Ekim 1979), s.277.

6 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1970, s.143.

7 Namık Kemal “cumhuriyet” düşüncesini şu şekilde vurgulamakta idi: “Hukuk-ı ahâli, adl-i ilâhi gibi ezeldir... Onu padişah vermez, Her ümmette hakk-ı hakimiyet umumundur.” (Bkz. İlhan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat*, s.844-857.

terimlerle Cumhuriyet düşüncesini vurgulamakta idi.

Bununla beraber Namık Kemâl Meşrutiyet fikrinin tehlikelerini de görmekte ve bu sebeple her şeyden önce Osmanlı birliğini kuvvetlendirmeye çaba sarf etmekte idi. “Osmanlılık” düşüncesinin hâkim olacağı Müslüman ve Müslüman olmayan unsurların birbiriyle kaynaşacağını ve Osmanlı birliğini kuvvetlendireceğini zannetmekte ve savunmakta idi⁸. “Millet” terimini ilk defa kullanan bir düşünürümüz olarak Namık Kemâl “Osmanlı Milleti” tabirini, Fransız İhtilâli’nin sonrasında ortaya çıkan hukuki manada millet tarifi ile kabullenmiş görünmektedir. Ancak daha sonra cereyan edecek olan acı olaylar koskoca Osmanlı İmparatorluğu’nu tasfiye edecek ve “Osmanlılık”, “Osmanlı Milleti” gibi düşünceler yalnızca vatanperver, samimi ancak uzak görüşlülükten uzak Türk Aydınlarca desteklenecektir⁹.

Meşrutiyet’e giden yolda Genç Osmanlılarla iş birliği yapan devlet adamı Mithat Paşa’dır. Tuna ve Bağdat valiliklerindeki başarısı ile tanınan Mithat Paşa’nın Meşrutiyet konusunda herhangi bir bilgisi mevcut değildi. Genç Osmanlılar için Mithat Paşa, sadece geçici bir sadrazamdı. Daha doğru bir ifade ile gayeye ulaşmak için bir vasıta idi. Daha sonraki olaylar Genç Osmanlılar ile Mithat Paşa’nın arasını daha da açacaktır.

Tanzimat neslinin 5 Eylül 1871 tarihinde Ali Paşa’nın ölümüyle sona ermesi devlet yönetiminde büyük bir boşluk yarattı, arka arkaya sadrazamlık görevine getirilen Mahmud Nedim Paşa, Mithat Paşa, Mütercim Rüştü Paşa, Ahmed Esat Paşa, Şirvanizâde Mehmet Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, görevlerinde başarılı olamamışlardı. Bu arada Sultan Abdulaziz’le bazı devlet ricali arasında anlaşmazlıklar şahsi kine dönüşmüştür ki, Abdulaziz’i devirecek olan ihtilâl hareketinin liderleri böylece ortaya çıkmıştır.

Sultan’la çeşitli sebeplerle arası açılan Serasker Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüştü Paşa, Mithat Paşa, Kayserili Ahmet Paşa ve Şeyhülislâm Ha-

8 Ercüment Kuran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İslâm düşüncesinin gelişmesi”, s.277.

9 Daha sonraki yıllarda da Türk ülkesini kendilerine göre “milletler haritası” olarak gören bazı aydınlarımızca buna benzer görüşler ileri sürülmüştür. II. Meşrutiyet yıllarında Prens Sabahattin’in savunduğu “âdem-i merkezîyet” 12 Eylül 1980 öncesi “Özyönetim” ve özellikle milliyet ilkesini yok etmek isteyen bölücü-yıkıcı çevrelerin ortaya attıkları “Türkiye halkları” tabirleri “Türk Devleti” mefhumunu ortadan kaldırmak üzere üleri sürülmüş görüşler olarak yakın tarihimizde yerlerini almışlardır.

san Hayrullah Efendi ihtilâl hareketinin ilk çekirdeğini oluşturmuşlardı. Ancak Abdulaziz'in hâlli konusunda da fikir birliği tam olarak sağlanamamıştı. Çekirdek kadronun lideri olarak görülen Hüseyin Avni Paşa, Abdulaziz'in tahttan indirilmesi hususunda Genç Osmanlılar'la birlikte hareket etmekte idi. O'na göre devletin kötü idaresinden şahsen Sultan Abdulaziz mesuldü. İyi niyetli bir padişah durumu düzeltebilirdi. Genç Osmanlılar'ın aksine Serasker Hüseyin Avni Paşa, Meşrutiyet'in muhtariyet peşinde koşan Hıristiyan tebaaya yarayacağı ve devleti parçalayacağı hususunda kesin bir görüşe sahipti¹⁰. Abdülaziz'in hâllinden sonra Meşrutiyet'in ilân edilmesini isteyen Mithat Paşa'nın teklifini şiddetle reddeden Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Karşısında Mithat ve Mütercim Rüştü Paşalar gerilemek zorunda kaldılar. Çünkü ordu Serasker Paşa'nın emrinde idi.

Genç Osmanlıları hedefe götüren diğer faktörler de devletin özellikle 1871 yâni Ali Paşa'nın ölümünden sonra içine düştüğü iç ve dış buhranlardır. 1854 Kırım Savaşı sonrasında savaş masraflarının karşılanması için Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa dış ikraza başvurmak zorunda kalmış ve İngiliz-Fransız bankerlerinden ağır faizle borç alınmıştır. Devlet adamlarının gerekli tedbirler alamaması, mali ve ekonomik durumunun gittikçe bozulmasına sebep oldu ve nihayet devrin sadrazamı Mahmud Nedim Paşa 6 Ekim 1875 tarihinde "Osmanlı Devleti'nin dış ve iç borçlarını ödemeyeceğini" resmen ilan etti¹¹.

Tanzimat Sonrasında Osmanlı devlet adamlarının bundan böyle devletin ve ülkenin bütünlüğünün sağlanmasında artık Osmanlı Devleti'nin gücünün yetmediğini görerek bazı büyük devletlerle iş birliği yapmak suretiyle bekâsını sağlamaya çalışıyorlardı. Bunlardan Mustafa Reşid Paşa'nın İngiltere yanlısı, Ali Paşa'nın Fransız yanlısı bir dış politika takip ettiklerini görüyoruz. Daha sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa ise Rusya yanlısı bir dış politika takip etmeyi uygun görmüştü. Ancak Sadrazam Mahmud Nedim Paşa üzerinde oldukça etkili olan Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi Kont Nikola İgnatıyef, sadrazamın birçok kararlarında etkili olmuştur¹². Sadrazamın

10 Ercüment Kuran, "Serasker Hüseyin Avni Paşa", *Türk Kültürü*, Sayı:58 (Ağustos 1967), s.746-747.

11 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, TTK C.1, İstanbul 1940, s.36.

12 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri Ve Milli Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1956, s.79 vd.

aldığı tedbirler ve uygulamalar dışarıda Avrupa'nın büyük devletleriyle olan ikili ilişkileri tehlikeye sokarken, içte de başta Serasker Hüseyin Avni Paşa olmak üzere birçok ileri gelen asker ve sivil devlet ileri gelenlerinin küsmesine ve hatta karşı harekete girişmelerine vesile teşkil etmiştir¹³.

Genel hoşnutsuzluk 9 Mayıs 1876 tarihinde meydana gelen “medrese talebelerinin isyanı” ile apaçık ortaya çıktı. İsyancılar, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istemekteydiler. İsyanın teşvikçileri arasında Mithat Paşa ön plânda idi.¹⁴ Padişah isyancıların teklifini kabul ederek Sadrazam ile Şeyhülislâmı azletti. Sadrazamlığa Mütercim Rüstü Paşa'yı, Şeyhülislâmlığa Hayrullah Efendi'yi tayin etti. Bursa'da sürgün bulunan Hüseyin Avni Paşa tekrar seraskerlik makamına tayin olundu. Mithat Paşa da Meclis-i Ali üyesi sıfatı ile hükümete dâhil edildi¹⁵.

Devletin üst kademelerinde meydana gelen bu değişiklik ile devlet yönetiminde köklü değişiklikten yana olan en kuvvetli şahsiyetlerin iş başına gelmeleri gerçekleşmiş oluyordu¹⁶. Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdulaziz'e olan şahsi kırgınlığı, zamanla Sultan'ın tahttan indirilmesi gibi bir istek hâlini almış ve Hüseyin Avni Paşa'nın 2 Haziran 1875 tarihinde gittiği İngiltere ve Fransa'da bu gayesini gerçekleştirmek için çalışmalarla geçirmiştir. Bu hususta dış devletlerin desteğini kazanmış görünen Serasker Hüseyin Avni Paşa, daha sonra iktidar ortaklarıyla hedefine emin adımlarla yürümeye başlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, hâl öncesi Fransa ve İngiltere'nin tam desteği elde edilmiş görünmektedir¹⁷.

İhtilâlin çekirdeğini oluşturan gruba daha sonra Süleyman Hüsnü Paşa ile Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa da katıldılar¹⁸. İhtilâl plânları Mithat ve Hüseyin Avni Paşalar tarafından hazırlanmıştı. Sultan Abdulaziz'in hâllinden sonra yerine geçirilmesi düşünülen Şehzâde Murad Efendi ile te-

13 Basiretçi Ali Efendi, İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-, Muhimme, İstanbul 1325, s.47 vd.

14 Mahmud Celâleddin, *Mir'at-ı Hakikat*, Berekat Yay., C.1, İstanbul 1326, s.104; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.159.

15 İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Murad V.,” İA, C.8, s.648-649.

16 Mahmud Celâleddin, *a.g.e.*, s. 95-96.

17 Charles Mismar, *Hâtırat-ı Alem-i İslâm*, Matbaa-i Vilayet, Çev. Mehmet Rauf, İstanbul 1326, s. 255-257.

18 Bekir Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kırıl Matbaası, Ankara 1964, s. 41 vd.

mas kurulmuş ve tasvibi alınmıştır. Murad Efendi ile münasebeti Mithat Paşa sağlamaktaydı. Mithat Paşa bu hususta Genç Osmanlılar'ın liderlerinden Ziya Bey (Paşa)'yi kullanırken, Şehzâde Murad Efendi'nin adamları, doktoru Kapolyon ile sarrafı Hristaki Efendi'lerdi.¹⁹

25-26 Mayıs gecesi Hüseyin Avni Paşa'nın Kuzguncuk'taki yalısında toplanan İhtilâl Komitesi, harekât gününü 31 Mayıs olarak tespit etmişti. Ancak Serasker'in 29 Mayıs günü saraya çağırılması, Komite içinde endişeye sebep olmuş ve ihtilâl bir gün önce sabaha karşı gerçekleştirilmiştir (30 Mayıs 1876). Süleyman Paşa'nın emrindeki Harp Okulu öğrencileri kısa zamanda duruma hâkim olarak hâlli gerçekleştirdiler. Tahttan indirilen Abdulaziz süratle Topkapı Sarayı'na gönderildi. Veliâht Şehzâde Murad Efendi ise, aynı gün V. Murad unvanı ile tahta çıktı²⁰.

V. Murad'la hedeflerine ulaşmış gibi görünen Genç Osmanlıların ümitleri kısa zamanda söndü. Yıllarca Genç Osmanlılarla temas kurmuş olan V. Murad, oldukça zeki, bilgili ve ileri görüşlü bir şahsiyetti. Ancak sınırları oldukça zayıftı. Tahta çıkmasının hemen ardından Sultan Abdulaziz'in şüpheli ölümü (4 Haziran 1876) ve Sultan'ın ölümünden mesul tutulan Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Çerkez Hasan adlı bir piyade yüzbaşısı tarafından öldürülmesi (15 Haziran 1876) yeni hükümdarı oldukça üzmüştü. Üst üste gelen kanlı olaylar Sultan'ın akli dengesini altüst etmiş ve hükümet erkânı yeni bir hâl olayını düşünmeye başlamışlardı.

Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın ölümü ile Meşrutiyet konusundaki en büyük engelin ortadan kalktığını gören Mithat Paşa ve arkadaşları bir anayasa taslağı hazırlığı içine girmişlerdi. Hükümdarın hastalığı gittikçe şiddetlenmekte olduğunu gören Komite, Mithat Paşa'nın diğer şehzâde Abdulhamid Efendi ile temas kurmasını kararlaştırmıştı. Mithat Paşa ve Rüşdü Paşa 27 Ağustos günü Abdulhamid Efendi'nin annesinin evinde bir görüşme yaparak hükümdar adayından Meşrutiyet'i ilân edeceğine dair söz aldı. Daha sonra 31 Ağustos tarihinde Şeyhülislam'dan alınan fetva ile Sultan V. Murad tahttan

19 Süleyman Hüsni Paşa, *Hiss-i İnkılâp*, İstanbul 1326, s. 5 vd.

20 Mahmud Celâleddin, *a.g.e.*, s.109, 113-115; İsmail Hami Danişmend, *Mufassal Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV., İstanbul 1955, s. 3209-3210; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Abdulaziz Vak'asına Dair Vakaünivis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, Sayı:28 (1943), s. 359-360.

indirildi ve Sultan Abdülhamid böylece Osmanlı tahtına çıktı²¹.

Yeni anayasanın esasları 1876 Mayısından itibaren tespit edilmeye çalışılıyordu. Devlet adamları ve ulemadan meydana gelen kurul (8 Ekim 1876) bir komisyon kurarak yeni anayasayı hazırladılar. Bu İlk Anayasamız, 1831 tarihli Belçika Anayasası esas alınarak hazırlanmıştı.

Osmanlı tahtında üst üste gelen hükümdar değişikliği ve bu arada Meşrutiyetçilerin yeni anayasayı hazırlama çalışmaları esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nu daha büyük tehlikeler beklemekte idi. Özellikle dış tahriklerle meydana gelen isyanlar gittikçe büyümekte ve yaygınlaşmakta idi. Rus subaylarının idaresindeki isyanlar Bulgaristan, Bosna, Hersek ve Sırbistan'ı kana boğmuştu. Rus komutanlar arasında yer alan "Taşkent Fatih" Çernayef Aleksinaç Muharebesi'nde Gazi Osman Paşa tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (29 Ekim 1876). Bulgaristan ve Sırbistan'daki isyanlar da şiddetle bastırıldı. Ancak isyancılar istedikleri hedefe ulaşmayı başardılar. Avrupa, Balkanlar'daki olayları bir Avrupa meselesi olarak kabul etmekte ve Osmanlı Devleti'ne çeşitli yollardan baskıda bulunmakta idi. Osmanlı Devleti nihayet meselenin hâlli için İstanbul'da bir konferans yapılmasını kabul etmek zorunda kaldı. Tarihimizde "Haliç Konferansı" olarak bilinen ve 23 Aralık 1876-20 Ocak 1877 tarihleri arasında devam edecek olan bu konferans öncesinde Hükümette de önemli değişiklik oldu²². 19 Aralık tarihinde görevinden istifa eden Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa'nın yerine Mithat Paşa tayin olundu. Mithat Paşa Haliç Konferansı açılışı sırasında şüphesiz Avrupalı delegelere etkili olacağı düşüncesiyle Padişahın tasdik ettiği 119 Maddeden oluşan Meşrutiyet Anayasası'nı yürürlüğe koydu (23 Aralık 1876)²³. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir dönem başlamış oldu.

1877 seçimleri, yüzyıllarca mutlakiyetle idare olunmuş Türkiye'de parlamenter rejime geçiştir. Türkiye'de Meşrutiyet idaresini gerçekleştiren 23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) tarihli anayasa incelendiğinde bazı önemli

21 İhsan Güneş; *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyet'e Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, TBMM Yay., I. Cilt, Ankara 1996, s.39.

22 Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.164.

23 İhsan Güneş; *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, TBMM Vakfi Yay., I. Cilt, s.67.

hususları ihtiva ettiği görülür.

1876 Anayasası'nın Parlamento'ya verdiği ad "Meclis-i Umumi" olup, "Meclis-i Umumi Hey 'et-, Ayân" ve "Hey 'et-i Meb'usan" olmak üzere iki ayrı yapıya sahiptir (Md. 42). Kısaca Ayân diyeceğimiz meclisin üyeleri ve başkanı doğrudan doğruya Padişah tarafından seçilecek ve toplamı Mebuslar Meclisi üyelerinin toplam sayısının üçte birinden fazla olmayacaktır (Md. 60). Seçimler gizli oyla yapılacak ve seçimlerin yapılması özel bir kanunla tespit olunacaktır (Md. 66). Mebusların Erkek olmaları (Md. 65), Türkçe bilmeleri (Md. 67) hususu da kanunla belirlenmiştir.

I. Meşrutiyet Anayasası'nın üzerinde en çok durulan ve tartışılan maddesi 113. maddedir. Bu madde Padişaha ve sadrazama "devlet ve memleket çıkarları için tehlikeli görülen" kişilerin cezalandırılması (hapis, sürgün ve hatta idam) hakkını vermektedir.

Anayasanın emrettiği ve çıkartılacağını vaat ettiği seçim kanunu hazırlanmadan seçimlere gidilmek mecburiyetinde kalmıştır. Ülkemizde yapılan bu ilk seçim, bir seçim kanunu çıkartılmadan gerçekleştirilmiştir. Bu ilk mebus seçimlerinin dayanağı "Meclis-i Meb'usan Azası'nın Suret-i İntihabı İve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate" başlığını taşıyan 7 maddelik seçim talimatıdır²⁴. 28 Ekim 1876 (10 Şevval 1293) tarihi taşıyan bu genel seçim talimatnamesinin dışında İstanbul Seçim Çevresi içinde ayrı bir seçim hükümlerini ihtiva eden bir beyanname yayınlandı (16 Zilhicce 1293/ 1 Ocak 1877). Talimât-ı Muvakkate'nin arkasında eklenen bir cetvelde vilâyetlerin Müslim ve Gayrimüslim olmak üzere çıkaracakları mebus sayıları da belirtilmiştir. Buna göre:

24 *Takvim-, Vekâyi, Tertib-i evvel, Nu.1844.*

Vilayeti	Azanın Adedi	
	Müslim	Gayr-i Müslim
Edirne Vilâyeti	4	4
Tuna Vilâyeti	3	3
Selânik Vilâyeti	3	3
Sofya Vilâyeti	2	2
Bosna Vilâyeti	3	3
Hersek Vilâyeti	2	2
Manastır Vilâyeti	2	2
İşkodra Vilâyeti	2	2
Yanya Vilâyeti	3	3
Hüdavendigâr Vilâyeti	2	2
Kastamonu Vilâyeti	2	-
Ankara Vilâyeti	2	1
Sivas Vilâyeti	2	1
Trabzon Vilâyeti maa (ile) Canik	2	1
Diyarbakır maa (ile) Harput	2	1
Aydın Vilâyeti	3	2
Adana Vilâyeti	2	1
Konya Vilâyeti	2	1
Haleb Vilâyeti maa (ile) Zur	3	1
Suriye Vilâyeti maa (ile)	4	3
Bağdat Vilâyeti	2	1
Basra Vilâyeti maa (ile) Necid	2	-
Cezayir, Bahr-i Sefid Vilayeti, maa Kıbrıs	2	3
Girit Vilâyeti	1	1
Hicaz Vilâyeti	2	-
Yemen Vilâyeti	2	-
Trablusgarb Vilâyeti	2	-
Dersaadet	5	5
Mısır	5	-
Tunus	5	-

Meclis-i Meb'usan İçin Dersaadet ve Vilayetlerden intihap olunacak mebuslar:

Talimat-ı Muvakkate incelendiğinde şu hususlar görülür:

“ a) *Bu talimat yalnızca bu ilk seçim için geçerli olacaktır.*

b) *Mebus sayısı asgari 130 olacaktır. Talimatın sonuna ilâve edilen cetveldен anlaşıldığına göre mebusların 80'i Müslüman, 50'si Gayrimüslim olacaktır.*

c) *Anayasaya göre her 50.000 kişi için bir mebus seçilmesi esas alınmışsa da Talimat-ı Muvakkate mebus sayısını 130 olarak sınırlandırılmıştır.*

ç) *Anayasada seçimin nasıl olacağı hakkında bir hüküm yoktur. Ancak Talimat-ı Muvakkate seçimi iki dereceli olarak tespit edilmiştir.”*

Her vilâyet gösterilen sayıdaki mebuslarını seçerek İstanbul'a gönderemedi. Bu ilk meclisin mebus sayısı 115 ile 117 arasında değişmektedir. Tespit edilen 130 rakamına ulaşamamıştır. Bu mebusların 69'u Müslüman, 46'sı Gayrimüslimdir²⁵. Diğer yandan seçimlerin iki dereceli yapılması hükme bağlanmış ise de İstanbul dahil her tarafta seçimi halk veya halkın seçtiği ikinci seçmenler yapmamışlardır. Seçimi vilâyet meclisleri yapmışlardır.

Bazı vilâyetlerden bir tek mebus dahi gelmemiştir. Bunlar arasında Tunus, Mısır, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Sisam, Umman ve Necid yer almaktadır. İçişlerinde bağımsız durumda olan bu eyaletler mebus göndermeye kendilerini mecbur hissetmemişlerdir. Kısa bir zaman sonra bu eyaletlerin birer birer İmparatorluktan kopacakları görülecektir.

Meclis binası olarak Sultanahmet'te Darülfünun için yapılan ve 1933 yılında Adliye Sarayı iken yanan, dönemin en muhteşem binası tahsis edilmiştir²⁶. İlk Parlametonun çalışması 19/20 Mart 1877 günü Dolmabahçe Sarayı'nın merasim salonunda büyük bir törenle başladı. Açılış törenini Sultan II. Abdulhamid tahtına oturarak takip etti. Padişahın yanında kardeşleri Ve-

25 Osman Nuri, *Abdulhamid-i Sâni Ve Devr-i Saltanatı*, Pergole Yay., İstanbul, 1327, s. 198, 201.

26 1933 yılında Adliye Sarayı iken yanmıştır.

liaht Mehmet Reşat ile Ahmet Kemaleddin Efendi de yer almışlardı. Padişahın açış nutku Mithat Paşa'nın yerine sadrazamlığa tayin olunan Ethem Paşa tarafından mabeyn başkâtibi Sait Bey'e²⁷ okutturuldu. Ertesi günü çalışmalarına devam eden Meclis'in ilk başkanlığına disiplini ve vatanperverliği ile tanınan Ahmet Vefik Paşa seçildi²⁸.

Ahmet Vefik Paşa, kısa zamanda, her kafadan bir sesin yükseldiği bu ilk Meclis'te kargaşalığa mani oldu. Bununla beraber her topluluğun temsilcisi kendi menfaatlerine uygun, milli menfaatleri zedeleyici isteklerde bulunuyorlardı. Nitekim bazı Rum, Ermeni, Arap ve Arnavut mebuslar kendi dillerinin Türkçe'nin yanında resmi dil olmasını ileri sürecek kadar ileri gidiyorlardı. Bazıları da açıkça bağımsızlıklarını talep ediyorlardı.

Meclis-i Ayân ve Meclis-i Mebusân'dan meydana gelen ilk meclis aslında derme çatma, kozmopolit bir durum arz etmekteydi. Türk asıllı ve daha doğrusu ana dilleri Türkçe olan mebuslar 140'ın biraz üzerindeydi. Geriye kalanı da Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi, Sırp, Arap, Arnavut, Boşnak vb. mebuslardan meydana geliyordu. Bunların içinde Türkçeyi hiç bilmeyenler, müzakereleri takip edemeyenler ve genellikle havaya göre oy kullananlar dahi bulunmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve I. Meşrutiyet Meclisi'nin geleceğini oldukça etkileyen Haliç Konferansı daha önce belirttiğimiz üzere çalışmalarına 23 Aralık 1876 tarihinde başlamıştı. Konferansa katılan Avrupalı temsilcileri etkilemek için ilânı aynı tarihe alınan Meşrutiyet olayı, ilk zamanlar delegeler üzerinde etki yapmışsa da Türkiye üzerinde oynanacak oyunlarda kararlı olan emperyalist ülkelerin temsilcileri isteklerinde kararlı bir tutum sergilemeye devam ettiler. Yapılan tekliflerin incelenmesi için 18 Ocak 1877 tarihinde 60'ı Hıristiyan olmak üzere 240 kişiden meydana gelen bir olağanüstü meclis toplantıya çağrıldı. Konferans'ta Avrupalı delegelerin yaptıkları teklifler bu mecliste şiddetle tartışıldı. Özellikle Mithat Paşa ile Mahmud Celâleddin Paşalar'ın yaptıkları konuşmalar sonunda Avrupalıların teklifle-

27 Tarihimizde Küçük ve Şapurçelebi lâkabıyla anılacak olan Said Paşa.

28 Necdet Öklem, *1877 Meclis-i Mebusanı, Bütçe-İller Kanunu İç Tüzük Üzerinde Tartışmalar*, Ege Üniversitesi, İzmir, 1982, s. 36.

rinin reddedilmesi kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti'nin bu kararı üzerine Haliç Konferansı dağıldı (20 Ocak 1877). Mithat Paşa'ya ihtiyacı kalmadığını gören Sultan Abdulhamid kendisini 5 Şubat 1877 tarihinde azlederek yerine Ethem Paşa'yı tayin etti.

Ethem Paşa'nın sadrazamlığı zamanında 19 Mart'ta çalışmalarına başlayan bu ilk meclis 28 Haziran 1877 tarihine kadar çalışmalarına devam etmiştir. Bu ilk meclisin ilk döneminde Meclisten halledilmeyi bekleyen birçok devlet meselesi bulunmakta idi. En başta bir seçim kanununun çıkarılması gelmekteydi. Diğer yandan Haliç Konferansı'nda başarısızlığa uğrayan Batılılar Londra Protokolü'nü imzalamışlar (31 Mart 1877) ve bazı Balkan eyaletleri için özellikle Hıristiyan tebaa için ıslahat talebinde bulunmuşlardı. Osmanlı Hükümeti 10 Nisan 1877 tarihinde Avrupalıların bu isteğini reddetti. Bunu fırsat bilen Çarlık Rusya'sı 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti. Bu savaş yılları içinde oldukça sıkıntılı günler geçiren Meclis'in bu durumunun yanında Sultan II. Abdülhamid'de Meclis'in çalışmasından memnun değildi. Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa vasıtasıyla mebuslara memleketlerine dönmelerini bildirdi. Diğer yandan vilâyetlere gönderilen başka bir irade ile yeni meclisi için memleket meselelerine vakıf, söz anlar mebusların gönderilmesi istenmiştir. Böylece kuruluşundan beri garip bir manzara gösteren I. Meclis'in ilk dönemi kapanmış oluyordu (28 Haziran 1877).

Birinci Meclis'in ikinci dönemi 13 Aralık 1877- 13 Şubat 1878 tarihleri arasında çalışma yapabildiği. Bu ikinci dönem milletvekilleri de seçim kanunu çıkmadığı için aynen birinci seçimde olduğu gibi Talimat-ı Muvakkate çerçevesinde seçilmişlerdir. Ancak bu iradede mebusların dönemi Kasım başından Mart ayı başına olmak üzere sınırlandırılmıştır. Birinci seçimde olduğu gibi ikinci seçiminde de halkın reyî söz konusu değildir. İkinci dönem milletvekillerinin sayısı daha da düşmüş ve 96'da kalmıştır. Bunların da 56'sı Müslüman, 40'ı Gayrimüslim'dir. Bu ikinci dönem parlamento 1876/1878 savaşının en kızgın bir döneminde açılmış ve daha zor memleket meseleleriyle karşı karşıya kalmıştır.

O sıralarda memleket içerisinde durum oldukça karışık, halkın siya-

si tansiyonu yüksekti. Ortada birbirine zıt fikir tartışmaları sürüp gidiyordu. Bazı gruplar her türlü kuvvet ve kudretin mecliste toplandığını ileri sürüyor, bazıları da meclisi sorumlu tutuyorlardı. Savaşta dair mecliste sert tenkitler yapılıyor, bazı yolsuzlukların olduğu ileri sürülüyor, hükümete itimat edilmiyordu.

Nihayet İstanbul mebuslarından Astarıcılar Kethüdası Ahmet Efendi'nin konuşması bardağı taşıran son damla oldu. Ahmed Efendi, Türk-Rus savaşının meclis tarafından idare edilmediği için hükümeti tenkit etti. Savaş felâketinden ve doğurduğu sonuçlardan padişahın mesul olduğunu ima edecek sözler sarf etti.

Bunun üzerine Sultan II. Abdulhamid de Kanun-u Esasi'nin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak Meclis-i Ayân'dan aldığı karar ile meclisi süresiz olarak tatil etti (13 Şubat 1878). Meclisin tatil edilme kararını bizzat Ahmet Vefik Paşa okudu.

Meclis Padişah tarafından kapatılmakla beraberi Kanun-i Esasi hükümlerine dokunulmadığı için Ayân azaları ölünceye kadar bu sıfatlarını korudular. Her yıl neşredilen Devlet Salnamelerinde isimleri ilân edildi ve hatta Meclis'in kapatılmasından sonra dahi Ayân azası tayin olundu. Diğer taraftan 1908'de toplanan II. Parlamente'ye ilk Ayân meclisinden hayatta kalmış üç kişi de dâhil edildi. Bununla beraber ilk meclisteki Ayân azaları sönük kalmış, siyasi hayatlarında önemli rol oynayamamışlardı.

SONUÇ

Sultan Abdulaziz'in tahttan indirilmesi, Sultan Abdulhamid'in şahsiyeti, Genç Osmanlılar ve Mithat Paşa'nın faaliyetleri bu dönemin en karışık ve açıklığa kavuşturulamamış meseleleridir. Meşrutiyet'in ne olduğu anlamamış, halka mal olmamış, tarihe Genç Osmanlılar ve onların destekledikleri radikal grubun eseri olarak geçmiştir. Meşrutiyet'in getirdiği anayasa Genç Osmanlılar'ın bir zaferidir. Ancak anayasa incelendiğinde milletin hâkimiyetinden daha çok Sultan'ın hak ve imtiyazlarının korunmasının görev addedildiği açıkça görülebilir.

KAYNAKÇA

BASİRETÇİ, Ali Efendi, İstanbul'da Yarım Asırlık *Vekâyi-, Muhimme*, İstanbul 1325.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Mithad Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kırıl Matbaası, Ankara 1964, s.41 vd.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi*, TTK, C.1, İstanbul 1940.

CELALEDDİN, Mahmut, *Mir 'at-ı Hakikat*, Berekat Yay., C. 1, İstanbul 1326.

DANIŞMEND, İ. Hamdi, *Mufassal Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV., İstanbul 1955.

GÜNEŞ, İhsan; *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyet'e Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, I. Cilt, Ankara, 1996.

GÜNEŞ, İhsan; *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*, TBMM Yay., I. Cilt, Ankara, 1996.

İNALCIK, Halil, "Türkiye'de Cumhuriyet Fikrinin Gelişme Safhaları", *Türk Kültürü*, S.25, Ankara, Kasım 1964, s.12.

KURAN, A. Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz Ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

KURAN, A. Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri Ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1956.

KURAN, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm Düşüncesinin Gelişmesi", *Türk Kültürü*, S.203-204, Ankara, Eylül-Ekim 1979.

KURAN, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm düşüncesinin gelişmesi", *Türk Kültürü*, S.197, Ankara, Mart 1979, s.277.

KURAN, Ercüment, "Serasker Hüseyin Avni Paşa", *Türk Kültürü*, S.58, Ankara, Ağustos 1967, s.746-747.

LEWIS, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK,

Ankara 1970.

MİSMER, Charles, *Hâtırat-ı Alem-i İslâm*, Çev. Mehmet Rauf, Matbaa-i Vilayet, İstanbul 1326.

NURİ, Osman, *Abdulhamid-i Sâni Ve Devr-i Saltanatı*, Kitabhane-i İslam ve Askeri Yay., İstanbul, 1911.

ÖKLEM, Necdet, *1877 Meclis-i Mebusanı, Bütçe-İller Kanunu İç Tüzük Üzerinde Tartışmalar*, Ege Üniversitesi, İzmir, 1982.

Süleyman Hüsnü Paşa, *Hiss-i İnkılâp*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1953.

Takvim-i Vekâyi, Tertib-i evvel, No.1844.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “Murad V.”, İA, C.8, MEB Yay., İstanbul, 1979.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “Sultan Abdulaziz Vak’asına Dair Vakaü-nivis Lütfi Efendi’nin Bir Risalesi”, *Bellekten*, S.28, Ankara, 1943.

1921 ANAYASASI: MİLLİ DEVLETİN İNŞAASI

Prof. Dr. Mehmet Tevfik GÜLSOY*

GİRİŞ

1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) 85 nolu Kanun olarak 20 Ocak 1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi. 23 madde ve bir Maddei Münferide'den oluşan Anayasa, Osmanlı-Türk Anayasacılık tarihinin ikinci ve olağan kanunların tabii olduğu usullerle yapılabilen ve değiştirilebilen tek yumuşak anayasasıdır.

1921 Anayasası “kısılalığını kat kat aşan bir önce'ye, sonra'ya ve büyük öneme sahiptir”²⁹. 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi, “Millî Mücadele'nin temel dayanağı”³⁰ olmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Devleti'ne geçişi yönetmiş ve Türkiye Devleti'nin kurucu temellerini inşa etmiştir.

Şüphesiz ki bazılarınca tartışılabilir olsa da, esasen kurulan yeni bir Devlet değil, mevcut Devletin dönüş(türül)mesidir. Kamu hukuku literatürüne hâkim olan yaklaşıma göre devlet; beşerî ve coğrafi maddi unsurlarının siyasi egemenlik unsuruyla teşkilatlanmasını ifade eder. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na katıldığı anda sahip olduğu coğrafi unsurlarının çok büyük bir kısmını Mondros Ateşkes Antlaşması'yla (30 Ekim 1918) kaybetmiş bulunmaktaydı. Geri kalanın tamamına yakını da Sevr Antlaşması'yla (10 Ağustos 1920) alınmak istenmişti. Bununla birlikte, çöken bir egemenlik vardı ve kalan beşerî ve coğrafi unsurların niteliğine göre egemenliğin yeniden inşası gerekmektedir. Bir beşerî ve coğrafi unsurların yanı sıra milleti/devleti var eden birçok anayasal kural da Osmanlı Devleti'nden Türkiye Devleti'ne intikal etmiştir: Resmi dilin Türkçe olması, üniter devlet anlayışı, bayrak bunların başlıcalarıdır.

* İstanbul Aydın Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuk Bölümü mtevfikgulsoy@aydin.edu.tr.

29 Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 15. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s.225.

30 Taha Akyol, Türkiye'nin Hukuk Serüveni, 5. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2016, s.255.

Bir Kongreler hareketi olarak başlayan Millî Mücadele, Kongrelerin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çatısı altında toplanmasının akabinde bu çatı altında devam ederek başarıya ulaşmıştır. Millî Mücadelenin kazanılmasında birçok hususa işaret edilebilirse de, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Başkanı sıfatıyla liderliği ve ilk defa 1876 Anayasası ile kurulan parlamentonun zaman içerisinde kazanmış olduğu güçlü meşruluk öne çıkmaktadır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının da İstanbul'un işgali üzerine toplantılarını süresiz olarak tatil etmesi (18 Mart 1920) ve sonrasında da Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından 18 Nisan 1920'deki fesih kararı, Ankara'da kurulacak olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruluğunu arttırmıştır.

1776 Virginia ve 1787 Amerika Birleşik Devletleri Anayasaları ile 1789 Fransız Devrimi'ni müteakip yapılan 1791 Fransız Anayasası ile, Batı'da on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda doğarak gelişen anayasacılık düşüncesi ilk sonuçlarını vermişti³¹. Bütün on dokuzuncu yüzyıl da esasen bu bakımdan bir anayasacılık yüzyılı olarak karşımıza çıktı. Fakat bu ilk evrede karşımıza çıkan olgu, yönetimlerin anayasal bir yönetime dönüşmesiydi. Bu anlamda Batı'da mutlak monarşilerin anayasal monarşilere dönüşmesi, buna direnen monarşilerin ise yıkılarak yerine cumhuriyetlerin kurulması söz konusu oldu. Fakat 1921 Anayasasına giden yolda bir farklılaşma vardır. Birinci Dünya Savaşı çok uluslu imparatorlukların da sonunu getirmişti. Bir anlamda ulus devletler çağının başladığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu çağda ulus devletlerin inşası ve bunun anayasayla temellendirilmesi anayasacılığın bir bakıma ikinci evresini oluşturmuştur.

Kuruluş Döneminin Anayasal Görünümü

Osmanlı Devleti'nin fiilen egemenliği sorunlu olmasına rağmen, hukuken mevcudiyeti bulunmaktadır ve 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışıyla beraber ikili bir anayasal düzenin oluşmaya başladığı görülür. Ne var ki Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hukuki statüsünün somutlaştırılması ihtiyacı bulunmaktaydı. 1921 Anayasası'nın yapılışın-

31 Anayasacılık düşüncesi temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması suretiyle sınırlı iktidarı hukuk devleti yoluyla inşa etmeye dayanmaktadır.

da bu teknik husus da önemli bir rol oynamıştır. Atatürk'ün ifadesiyle 1921 Anayasası “Meclisin ve hükümeti milliyenin vaziyet ve salahiyetini ve şekli mahiyetini tesbit ve ifade eden ilk kanundur”. Bu Anayasanın sahip olması gereken niteliğini de yine Atatürk şu sözleriyle açıklamıştır: “Bugün vaz’edeceğimiz esasatı kanuniye, mevcudiyet ve istiklalimizi kurtaracak olan Millet Meclisini ve milli hükümeti takviyeye matuf mana ve salahiyeti zamin ve natık olmalıdır”.³²

İki Hükümetlilik

Bir tarafta işgal altındaki Payitahtta İstanbul Hükümeti, diğer tarafta yeni kurulan Büyük Millet Meclisi'nin oluşturduğu Ankara Hükümeti bulunmaktadır. Ankara'da toplanan Meclis, başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'yı seçmiştir. İstanbul'da ise o esnada Damat Ferit Paşa Hükümeti söz konusu olmakla beraber, zaman içerisinde farklı Sadrazam atamalarıyla farklı Hükümetlerin kurulması söz konusu olmuştur.

İki Anayasalılık

Her ne kadar kuruluşundan dokuz ay sonra 20 Ocak 1921'de Teşkilatı Esasiye Kanunu (1921 Anayasası) kabul edilmişse de 19 Mart 1920'de Sivas'taki Heyeti Temsiliye kararı ile Ankara'da “selahiyeti fevkaladeyi haiz bir meclis” (olağanüstü yetkiler taşıyan) toplanması ve bunun için seçim yapılması kararı alınmıştı. Bu, toplanacak meclisin bir “kurucu meclis” olduğunu açıkça göstermekteydi.³³ Kurucu bir Meclis olma niteliği açılış töreninin akabinde ilk günkü toplantısında (24 Nisan) Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması ve ardından verdiği önerenin kabulü ile Meclis kararına dönüşmesiyle başlangıçtan itibaren somutlaşmıştır. Buna göre;

- 1) Meclisin üstünlüğü ilkesi benimsenmiş
- 2) Meclisin seçtiği ve Meclise karşı sorumlu Hükümet kurma kararı alınmış
- 3) Geçici bir Padişah vekilliği oluşturulmamış

32 Atatürk, s. 567.

33 Ayhan Döner, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2021, s. 41.

- 4) Meclis başkanının aynı zamanda hükümet başkanı olacağı hükme bağlanmış
- 5) Padişahın ileride koşullara göre yasal olarak düzenleneceği kayıt altına alınmıştır.

Sonuçta bir Kurucu Meclis işlevini üstlenen Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1921 Anayasasını kabul etmeden önce de kabul ettikten sonra da almış olduğu kararlarla ve çıkarmış olduğu kanunlarla yepyeni bir anayasal düzeni adım adım inşa etmiştir. Bir başka ifadeyle, esasen 23 Nisan’da Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılışı ile beraber iki anayasalı bir dönem de başlamış olmaktadır. Bu durum 1924 Anayasası’nın kabulüne kadar devam etmiştir.

İki anayasalı bu dönemin diğer yürürlükte olan anayasası ise 1876 Anayasası’dır (Kanuni Esasi). Fakat belirtilmesi gerekir ki, 1876 Anayasası’nın hükümleri Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin aldığı kararlara ve çıkardığı kanunlara aykırı olmamak koşuluyla yürürlük gücüne sahiptir. Bunlara aykırı hükümleri geçersiz hale gelmektedir. Nitekim kısa bir anayasa olan 1921 Anayasasında temel hak ve özgürlükler ile yargıya ilişkin hükümlere yer verilmemişti.

İki Devletlilik

1921 Anayasasının 3. maddesi şu şekildedir: “Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti “Büyük Millet Meclisi Hükümeti” unvanını taşır”. Osmanlı Devleti henüz sona ermemişken onun toprakları üzerinde yeni bir devlet ilan edilmekteydi: “Türkiye Devleti”. Şüphesiz ki 3. maddedeki bu hüküm, Anayasanın 1. maddesinde yer alan “egemenliğin millete ait olduğu” hükmü ile beraber okunduğunda, aynı zamanda egemenlik yetkisinin Osmanlı Hanedanı’ndan millete geçtiği ve devletin de bu anlamda adının yeniden konulduğunu göstermektedir³⁴.

“Türkçe konuşan Anadolu’ya Türkiye adı, yaklaşık olarak on birinci yüzyılda, Türkler tarafından ilk fethinden beri Avrupa’lılarca verilmiştir”.³⁵

34 Ayrıca bkz., Tanör, s. 253 vd.

35 Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 14.

Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar da bu ad Türkler tarafından kullanılmamıştır. Türkiye deyimini ilk defa 1918’de Kars’ta kurulduğu ilan edilen Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Cumhuriyeti’nin Teşkilatı Esasiye Kanununda kullanılmıştır. Bu Anayasanın 8. ve 9. maddelerinde “Türkiy(a)e Devleti” tanımlaması yapılmıştır.³⁶

Daha sonraları saltanatın kaldırılması sürecindeki bir TBMM Genel Kurul kararında³⁷ “O zamandan beri (1921 Anayasanın kabulü) eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve milli bir Türkiye Devleti (...) kaim olmuştur”³⁸ ifadeleri yer almıştır. Türkiye Devleti deyiminin benimsenmesi, o günden bu yana tüm anayasal ve yasal düzenlemelerin de açıkça gösterdiği üzere, devletin egemenliği altında bulunan tüm unsurlarının, milli devletin bir gereği olarak siyasi birliğini ifade etmek üzere de bu anlamını mündemiç olmuştur.

1921 Anayasası Değişiklikleri

Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması sadece askeri bir durum olarak değerlendirilemez. Elbette ki bunun siyasi sonuçlarının da olması kaçınılmazdı. Osmanlı Devleti hukuken son bulmamıştı ve Sadrazam Tevfik Paşa Hükümeti işbaşındaydı. Bununla birlikte İstanbul halen işgal altındaydı. Bu şartlar altında Lozan Barış Konferansına İtilaf Devletleri istedikleri sonucu alabilmek için hem İstanbul hem de Ankara Hükümetlerini davet etmişlerdi. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa Lozan’da kazanılan askeri zaferin siyasi olarak karşılığının sadece TBMM hükümetinin temsil edilmesiyle mümkün olacağını düşünüyordu. İstanbul Hükümetine duyulan güvensizlik ve bu hükümetin Sadrazam değişmiş olsa da Sevr Antlaşmasını kabul eden sabıkası bu güvensizliği arttırıyordu. Üstelik İstanbul halen işgal güçlerinin kontrolündeydi. Bu şartlar altında Türkiye Büyük Millet Meclisi 30 Ekim 1922 tarihli ve 307 sayılı kararla³⁹ Osmanlı Devleti’nin sona erdiğini, 1-2 Kasım tarih ve 308 sayılı kararla da saltanatın kaldırıldığını kabul ve ilan etti.

36 Tanör, s. 254.

37 Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukuku Hakimiyeti ve Hükümranının Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı, No: 308, 1-2 Kasım 1922.

38 Tanör, s. 254.

39 Osmanlı İmparatorluğunun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Heyet-i Umumiye Kararı.

15 Nisan 1923 günü Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi son toplantısını yapmıştır. 11 Ağustos 1923 tarihinde ilk toplantısını yapan İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi 13 Ekim 1923'te Ankara'yı Başkent ilan etmiş, 29 Ekim'de, saltanatın kaldırılmasından bir yıl sonra da cumhuriyeti ilan etmiştir. Cumhuriyetin ilanı 1921 Anayasasının birinci maddesine "Türkiye Devletinin şekli hükümeti, Cumhuriyettir" hükmünün eklenmesiyle gerçekleştirilmiştir⁴⁰.

Kurucu temellerin oluşmasında 1921 Anayasasındaki son adım da 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun ile atılmıştır.

SONUÇ

Millî Mücadele döneminin anayasası olarak 1921 Anayasası, milli bir devletin inşasının en somut metnidir. Bununla birlikte Birinci ve İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından alınan kararlar ve çıkarılan kanunlar dikkate alındığında, Türkiye Devleti'nin anayasasının birden fazla metinden oluştuğunu söyleyebiliriz.

Modern dünyayı yakalamakta geç kalan Osmanlı Devleti yıkılışı durdurmak için çaba göstermiş olmakla birlikte geç kalmış ve temel siyasi tercihleri net olarak yapamamıştı. Örneğin Tanzimat devleti dönüştürme çabası olmakla birlikte, adını bir türlü koyamadığı siyasi çelişkileri yansıtmaktaydı. Tanzimat'tan Cumhuriyete miras kalan ve başarılan ise laik tek hukuk düzeninin inşası olmuştur. Yine milli egemenlik ilkesi Osmanlı'nın son evresinde karşılık bulmaya başlamıştı ve 1909 Anayasa Değişikliklerini ilan eden Heyet-i Ayan Kararnamesinde ifadesini bulmuştu. Bununla birlikte son bir çaba ve ümitle Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ancak, sonuçları yıkıcı olmuştur.

Son derece ağır şartlarla imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, akabinde İstanbul başta olmak üzere geride kalan vatan topraklarının işgal edilmesi, Yunanlıların İzmir'i işgali ve yayılması, nihayet Sevr Antlaşması, milletin kendi kaderine sahip çıkması sonucunda geriye çevrilebilmiştir. Bu-

40 Ayrıca bkz., M. Tefik Gülsoy, "Türkiye Devleti Bir Cumhuriyettir" Sekseninci Yılda Kurucu Felsefeye İlişkin Kısa Bir Değerlendirme, Atatürk Üniversitesi Cumhuriyetimizin 80. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, Erzurum 2003, s.101-108.

nun sonucu milletin kendi egemenliğine sahip çıkması ve buna göre devletin yeniden inşa edilmesidir.

Milli Devlet inşa edilirken milli irade ve milli egemenliğin tekliği ve bölünmezliği esasının benimsenmesi ve milletin ve ülkenin buna göre teşkilatlanmasını ifade eder. İşte 1921 Anayasası ile onun öncesi ve sonrasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi, aldığı kararlar ve çıkardığı kanunlar ile bir yandan fiilen kurtuluşu ve kuruluşu gerçekleştirirken, diğer taraftan bunun anayasal düzenlemelerini hayata geçirmiştir.

KAYNAKÇA

AKYOL, Taha, Türkiye'nin Hukuk Serüveni, 5. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2016.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1952.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 15. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

DÖNER, Ayhan, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021.

GÜLSOY, M. Tevfik, "Türkiye Devleti Bir Cumhuriyettir" *Sekseninci Yılda Kurucu Felsefeye İlişkin Kısa Bir Değerlendirme*, Atatürk Üniversitesi Cumhuriyetimizin 80. Kuruluş Yıldönümüne Armağan, Erzurum 2003.

LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

Osmanlı İmparatorluğunun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Heyet-i Umumiye Kararı. No:307, 30 Ekim 1922.

Türkiye Büyük Millet Meclisininin Hukuku Hakimiyeti ve Hükümranının Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı, No: 308, 1-2 Kasım 1922.

NUTUK VE 1921 TARİHLİ TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK*

GİRİŞ

Bilindiği gibi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün “Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Reisi” sıfatıyla kaleme aldığı önemli eseri olan Nutuk, Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi'nin toplandığı 15-20 Ekim 1927 tarihlerinde kendisi tarafından okunmuştur. Bu metinde Atatürk, 1919'dan 1927'ye kadar kendisi ve silah arkadaşlarının Millî Mücadele ve sonrasındaki faaliyetlerini ele alınmıştır. Söz konusu eser, Türkiye'nin bu dönemle ilgili en temel resmî tarih kaynaklarından birisi olma niteliğini taşır. Aslında Nutuk, ekindeki belgeleri ile Mustafa Kemal Atatürk'ün tarihçi kimliğini de ortaya koyan bir eserdir. Zira Atatürk, hadiselerle ilgili resmi kayıtları toplamış ve Nutuk'u yazarken bu belgelere dayanarak yaptığı icraat ve yaşananları belgelendirmiştir.⁴¹

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk ile geçmişi anlatıp, aynı zamanda gelecekte olabilecek olumsuzlukların önceden anlaşılması için alınması gerekli dersleri de anlatmıştır. Nitekim Nutuk'un bazı sayfalardaki “Sonraki yıllarda durumun kolay ve açıkça değerlendirilmesi için bu kadar ayrıntıya yer verilmiştir.” şeklindeki ifadeleri ile Atatürk, bir bakıma ileri görüşlülüğünü de ortaya koymuştur.

Nutuk'ta kullanılan dil, Atatürk'ün yetiştiği dönemde kullanılan söz dağarcığı ve cümle yapısı bakımından Milli edebiyat dönemini temsil eden dildir. Günün Türkçesi kullanılırken duruma göre bazen kısa ve keskin tümceler, bazen de uzun ve hareketli ifadelere yer verilmiştir. Nutuk, ilk defa 1927 yılında, biri asıl metin, diğeri belgeler olmak üzere eski harfleriyle iki cilt olarak yayımlanmıştır. Aynı yıl, tek cilt halinde lüks bir baskısı daha ya-

* İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (iozcelik@aydin.edu.tr)

41 Nutuk'un objektifliği hususunda başta Halide Edip ve Kâzım Karabekir olmak üzere birçok kişinin eleştirilir de söz konusu olmuştur. Ancak bununla beraber Nutuk, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı dönemini birinci ağızdan aktardığı, Cumhuriyet tarihi açısından vazgeçilmez önemli bir eserdir.

pılmıştır. 1927’de eski harflerle basılan ilk Nutuk’un, 543 sayfa, bez ciltli, 19x27 cm. ebatlarında, başta Gazi Mustafa Kemal’in portresi ve son da 7 tabaka halinde 10 ayrı harita eki mevcuttur. Sonraki yıllarda Nutuk’un birçok kurum ve kitabevi tarafından çok sayıda baskıları yapılmıştır.

Nutuk’ta Millî Mücadelenin gelişme süreci 19 Mayıs 1919’dan başlamak üzere, ayrıntılı olarak işlenmiş, Lozan Konferansı, Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı, Halifeliğin kaldırılması, iç siyasi çekişmeler, Takriri Sükûn Kanunu gibi başlıklar ele alınmış ve nihayet, “Türk Gençliğine Bıraktığım Emanet” başlığıyla eser, son bulmuştur. Bu başlıkların dışında eserde pek çok konu da ayrıntılı olarak, belgelerle desteklenip yazılmıştır. Tabi ki bildirimizin konusu olan “1921 Tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu” da Nutuk’ta yer almıştır.

“Teşkilât-ı Esasîye Kanunu” adıyla 20 Ocak 1921 gün ve 85 sayı ile kabul edilen anayasanın hazırlanış süreci Nutuk’a göre, 18 Eylül 1920 tarihinde “İcra Vekilleri Heyetin” in TBMM Genel Kuruluna, bir “Teşkilât-ı Esasîye Kanunu Önergesi” hazırlayarak sunması ile başlamıştır.⁴² Bunun ardından da bu önerge, “Encümen-i Mahsus” isimli özel bir komisyona havale edilmiş ve komisyon Teşkilât-ı Esasîye Kanunu’na ilişkin raporunu hazırlamak için çalışmalarına başlamıştır. Bunun ardından hazırlanan rapor tasarısı 18 Kasım 1920’de Mecliste ele alınmış ve Teşkilât-ı Esasîye Kanunu’nun kabulüne kadar iki ay süren çalışma ve görüşmeler yapılmıştır.⁴³ Nihayet TBMM sözü konusu Teşkilât-ı Esasîye Kanunu’nu 20 Ocak 1921 tarihinde kabul etmiştir. Teşkilât-ı Esasîye Kanunu’nun görüşülmesi ve kabulünde katı anayasalar için öngörülen özel kurallar yani “Nitelikli çoğunluk vs.” uygulanmamış, sıradan kanunlar için daha önceden var olan usuller izlenmiştir. 1921 Tarihli Teşkilât-ı Esasîye Kanunu’nun kabulünde 1876 Tarihli Kanun-u Esasi’nin değiştirilme usulünü öngören 116’ncı maddesindeki üçte iki çoğunluk kuralına da uyulmamıştır. Hazırlanma ve şekli yapısı, Türk Kurtuluş Savaşı’nın olağanüstü şartlarını yansıtan ve 23 madde ile bir ek “Madde-i Münferide” den oluşan 1921 Anayasası, diğer anayasalara göre çok özel, öz ve kısa bir anayasadır.⁴⁴

42 Türk Anayasa Hukuku Sitesi, www.anayasa.gen.tr (13.01.2021. Saat 15.00)

43 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri: (1789-1980)*. YKY,1998. s. 20.

44 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000. s.57-74.

Söz konusu bu anayasada, hâkimiyetin kayıtsız, şartsız millete ait, yönetim usulünün halkın mukadderatını bizzat ve bilfil idare etmesi esasına dayandırılmıştır. Bu husus temel ilke olarak ele alınmıştır. Teşkilat-ı Esasiye Kanun'un ilk kabul ediliş şeklinde, devlet başkanlığı makamı yer almamıştır. Ancak daha sonra 29 Ekim 1923 gün ve 364 sayılı “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Tevzihan Tadiline Dair Kanun” ile yapılan değişiklik sonucunda, 1921 Anayasasının 1. Maddesine “Türkiye Devletinin şekli Hükümeti Cumhuriyettir” cümlesi eklenmiş ve Cumhuriyet ilan edilerek, Cumhurbaşkanlığı makamı anayasadaki yerini almıştır.

Konumuzu oluşturan 1921 Anayasasının Nutuk'ta ilk defe gündeme gelmesi, İstanbul'da bulunan Sadrazam Tevfik Paşa ile TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa arasındaki “Londra Konferansı”na ilişkin olarak yapılan telgraf haberleşmeleri vesilesiyle olmuştur.

Bilindiği gibi, “Londra Konferansı” öncesinde TBMM Hükümeti ve ona bağlı olan Kuvayı Milliye, Millî Mücadele sırasında bir taraftan “Güney Cephesi”nde Fransızlara karşı başarılı olmuş,⁴⁵ diğer taraftan da Türk-Sovyet görüşmelerini başlatmış ve Batı Cephesi'nde Yunan ilerleyişini İnönü'de durdurmuştu. Birinci İnönü başarısı üzerine, İtilaf Devletleri, “Sevr Antlaşması”nda bazı değişiklikler yapmak üzere, Yunanistan ve Türkiye'nin de katılacağı bir konferansı 21 Şubat 1921'de Londra'da toplamaya karar vermişlerdi.⁴⁶

Ancak henüz İtilaf Devletleri TBMM ve hükümetini tanımadıkları için, konferansa sadece İstanbul'daki Osmanlı Hükümetini davet etmişlerdi. Bununla beraber İtilaf Devletleri, Anadolu'da TBMM Hükümeti Başkanı ve Millî Mücadelenin lideri olan Mustafa Kemal Paşa'nın da Londra Konferansı'na delege olarak katılabileceğini ya da bir temsilcisini oraya yollayabileceğini Osmanlı Hükümetine bildirmişlerdi. Osmanlı Hükümeti adına Sadrazam Tevfik Paşa da telgrafla itilaf devletlerinin bu önerisini TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya iletmişti. Ancak, TBMM lideri Mustafa Kemal Paşa, bu teklifi kabul etmemiş ve resmen davet edilmedikleri bir konferansa, taraf

45 İsmail Özçelik, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Urfa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

46 Geniş bilginin bkz: *Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 4 Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

olarak katılmayacaklarını bildirmişti. Bunun üzerine İtilaf Devletleri, İtalya'nın aracılığı ile TBMM'sinden bir heyeti resmen Londra Konferansı'na davet etmişlerdi. Konferans, 23 Şubat'ta Londra'da açılmış, İtilaf Devletleri, konferansta Sevr Antlaşması'nda küçük bazı değişiklikler yapmak istemiş, ancak Türk heyeti bu duruma şiddetle karşı çıkmıştı.

Sadrazam Tevfik Paşa, konferans esnasında söz sırası kendisine gelince, "Ben sözü Türk Milletinin gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi baş delegesine bırakıyorum" diyerek, konuşmayı TBMM Hükümeti'nin Hariciye Reisi olan Heyet Başkanı Bekir Sami Bey'e bırakmıştı. Bunun üzerine İtilaf Devletleri temsilcileri görüşmeleri TBMM heyetiyle yapmak zorunda kalmışlardı.⁴⁷

1921 Anayasası Nutuk'ta Londra Konferansı Nedeniyle Gündeme Geliyor

Atatürk, Nutuk'ta 1921 Anayasasına değinmeden önce İstanbul'daki Tevfik Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'daki Kuvayı Milliye hareketini İstanbul Hükümetine bağlamaya çalıştıklarından söz etmiştir.⁴⁸ İşte Atatürk, Nutuk'un bu kısmında 27 Ocak 1921 ile 8 Şubat 1921 tarihleri arasında yaşanan haberleşmelere ilişkin çeşitli telgraf metinlerini konuşmalarının arasına serpiştirmiştir.

"Sadrazam Tevfik Paşa benimle Temas Kuruyor" başlığıyla bir telgraf metnini konu edinen Atatürk; "Geyve İstasyonu, 26.1.1921" tarihli bu telgraf metnine;

"Efendiler, bu tarihten bir hafta kadar sonra, Kocaeli Komutanlığın-

47 Bekir Sami Kunduh. TBMM delegeleri, Londra Konferansında, Mîsâk-ı Millî'ye dayanarak Sevr Antlaşması'nı hiçbir şekilde kabul etmeyeceklerini dile getirmiş ve zorlu tartışmalardan sonra konferans herhangi bir sonuç alınmadan konferans, dağılmıştı. Bekir Sami Bey, Londra Konferansı'nın dağılmasından sonra, savaş esirlerinin karşılıklı geri verilmesi ile ilgili olarak, 11 Mart'ta Fransızlarla, 12 Mart'ta İtalyanlarla ve 16 Mart'ta İngilizlerle ayrı ayrı antlaşmalar imzaladı. Ancak, TBMM tarafından onaylanmayan bu antlaşmalar yürürlüğe girmemiştir.

48 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Editörler: Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015, s. 416-431.

dan şöyle bir telgraf aldım: İstanbul'dan Adapazarı'na telgraf ve oradan da Geyve'ye askerî makamların kontrolü altında bulunan telefon hattı vardı. Tevfik Paşa'nın benimle kapalı olarak görüşmek istemesi üzerine, İstanbul teli Ankara'ya bağladı. Tevfik Paşa'dan açık olarak şu telgrafi aldım” diyerek, gelen bu telgrafi anlatmıştır.

27.1.1921 tarihli ve İstanbul'dan “Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine” başlıklı bu telgrafta Tevfik Paşa, 25 Ocak'ta Paris'te toplanan konferans tarafından alınan kararlar gereğince Doğu meselesinin çözümünü görüşmek üzere, 21 Şubatta Londra'da İtilaf Devletleri ile Osmanlı ve Yunan Hükümetleri delegelerinden oluşan bir konferansın toplanacağını ve buna göre Osmanlı Hükümeti ile beraber Ankara'dan da temsilcilerin bulunmasının istendiğini ve bu hususta telgraf başında Mustafa Kemal Paşa'dan haber beklemekte olduğunu bildirmiştir.⁴⁹

Söz konusu bu telgrafa ek olarak ayrıca, “İstanbul, 27.1.1921 Saat 20.00” tarihli şifrede de yine Tevfik Paşa “Tevfik” imzasıyla “Londra Konferansı'nda güçlü konuşabilmek için Yunanlıların bir kolorduyu İzmir'e göndermekte, Trakya'daki kuvvetlerini de Anadolu'ya kaydırmakta ve on güne kadar bir taarruz hareketine başlayacakları, inanılır kaynaklardan haber alınmıştır” şeklinde ayrı bir şifre ile Mustafa Kemal Paşa'ya bilgi vermiştir.⁵⁰

Bundan sonra Atatürk Nutuk'ta, “Tevfik Paşa'ya Verdiğim Resmi ve Hususi Cevaplar” başlığı altında, “Ankara, 28.1.1921, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal” imzasıyla, “Tevfik Paşa Hazretleri'ne” başlıklı bir telgraf yollamıştır. Bu telgrafında Mustafa Kemal Paşa, kendisine gelen telgrafi ilgi tutarak, Millet ve memleket adına söz söyleme yetkisinin Ankara hükümetinde olduğunu, kendilerinin resmen davet edilmedikleri bir Konferansa katılmayacaklarını, ancak davet edilmeleri gerektiğini ve TBMM'ye doğrudan yapılacak bir davetin müspet karşılanacağını bildirmiştir.

Bu telgrafa bir de Mustafa Kemal Paşa kendi adına ve özel olarak aynı

49 Atatürk, *Nutuk* 1919-1927, Haz: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006. s.377.

50 Nutuk, (Korkmaz), s.378. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Haz: Şarika Gedikli –İsmail Özer- İsmet Türkmen, Berikan Yayınları, Ankara, s. 379-386.

gün (28.1.1921) Ankara'dan "İstanbul'da Tevfik Paşa Hazretleri'ne" başlıklı ve özetle şu mealdeki bir telgraf daha yollamıştır. Daha ayrıntılı olan bu telgrafında da Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam Tevfik Paşa'ya İstanbul ile tam bir birlik içinde hareket etmek istediğini, Londra'da ayrı ayrı iki heyetin bulunmasının sakıncalı olacağını, tam bağımsızlığımızı haklı göstermek yolunda güç birliği yapmak gerektiğini ve bunun için de tek temsilci ve muhatabın TBMM olduğunu ve onu temsil edecek delegelerle bağımsızlığın daha iyi savunulacağını, kendisinin de bunu kabul edip desteklemesini, bu konuda vicdani ve tarihi bir sorumluluk ve görevi olduğunu hatırlatarak, kendisinden de bu konuda kesin ve açık fikir ile bilgisini istemiştir.⁵¹

Aynı gün Mustafa Kemal Paşa, "TBMM Reisi" sıfatıyla Tevfik Paşa'ya üçüncü bir telgraf yollamıştır. Bu telgrafında da "Ankara, 28 Ocak 1921 İstanbul'da Tevfik Paşa Hazretleri'ne" başlığını kullanan Mustafa Kemal Paşa, dört madde halindeki bir dizi tekliflerini Tevfik Paşa'ya sunmuştur. Bunlardan ilki padişahın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni tanıdığını kısa bir hattı hümayun ile kamuoyuna ilan etmesi, ikincisi, Padişahın eskisi gibi İstanbul'da ikamet etmesi ve salahiyet ile mesuliyet sahibi olup her türlü tecavüzden korunmuş ve her türlü bağımsızlık şartlarını kendisinde toplamış olan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetinin şimdilik Ankara'da bulunması, İstanbul'da artık kabine namı altında bir heyetin kalmasına gerek olmadığı şeklindedir. Üçüncüsü de İstanbul şehir ve havalisi idare işlerinin nasıl tanzim edileceği ondan sonra düşünülüp tatbik olunur. Nihayet son maddede de Büyük Millet Meclisi'nce tasdik olunmuş bütçede mevcut padişah tahsisatıyla beraber, bütün lüzumlu memurlar ve diğer maaş sahiplerinin tahsisatlarını vermek için gerekli paraların hükümetçe temin edilip ödeneceği şeklindedir.⁵²

Atatürk, "Tevfik Paşa'nın bu uzunca telgrafımıza gece verdiği cevap çok kısa oldu. Tevfik Paşa'nın cevabı şuydu:" diyerek, gelen cevabı yazmıştır. Cevap, "Telgrafınızı aldım. Yarın kabineyi toplayarak, saat 18.00 de bilgi sunarım" şeklinde olup, gayet kısadır.⁵³

51 Nutuk, (Korkmaz), s.379.- *Nutuk*, (Bayramoğlu- Güran), s. 416-431.

52 Nutuk, (Korkmaz), s. 380- *Nutuk*, (Gedikli -Özer- Türkmen), s. 379-386.

53 Nutuk, (Korkmaz), s.381. *Nutuk*, (Bayramoğlu- Güran), s. 416-431.

“Tevfik Paşa kabinesini toplamış, cevap verdi. Bunu da olduğu gibi bilginize sunacağım.” diyen Atatürk, Tevfik Paşa’dan gelen cevabi telgrafi ifadelerine eklemiştir. “Dersaadet, 29.1.1921 Ankara’da Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’ne” başlığını taşıyan ve “Sadrazam Tevfik” imzasıyla gelen bu uzun metinli telgraf da şöyleydi:

“28 Ocak 1921 tarihli üç kıta telgraf namelerinize cevaptır: Bugünkü hükümet, İstanbul ve Anadolu’nun birliği hususundaki menfaattarı öteden beri takdir eylediğinden, bu maksatla işbaşına gelmiş ve şimdiye kadar bu uğurda mesai sarf eylemiştir. Milletin hakimiyet haklarını muhafaza arzusuyla sarf ettiğiniz emeklerin ve verdiğiniz kurbanların, karşısında bulunduğumuz müsait vaziyeti meydana getirdiğine, çok tesiri olduğuna kaniyiz. Dolayısıyla bir milli fayda temin edecek tekliflerinizi kabule hazırız. Bu bakımdan bildirimleriniz hakkındaki görüşümüzü aşağıda izah eyliyorum: Konferans’a dolaylı davet edilmeniz tabiidir. Çünkü İtilaf hükümetlerinin temsilcileri buradadır. Dolayısıyla İstanbul’da bulunan ve sizinle iş birliğine çalışan bir hükümet vasıtasıyla tebligat yapılması pek tabii görülmelidir. Şimdiye kadar Anadolu’yu tanımaya bile lüzum görmeyen Avrupa hükümetlerinin, bilhassa Anadolu delegelerinin Konferans’ta bulunmasını şart kabul eylemeleri memnuniyet vericidir. Bu bakımdan, bir şekil meselesi tasavvuruyla bu mesut değişimden istifade etmemek, millete karşı üstlendiğiniz vazife ile asla bağdaşmaz. Zaten aramızda birlik olduğumuz ilan edildikten sonra delegelerimiz ayrı gayrı değil, yekvücut demek olur. Kabul olunan esaslar dairesinde konuşacaklarına göre bu konuda bir sakınca tasavvur edilemez. Dolayısıyla devlet ve millete karşı mükellef olduğumuz vazife, bu tarihi anda bize uzatılan elden istifade edilmesini katiiyen emretmektedir. Bundan kaçınmanın, Yunan iddialarına karşı müdafisiz kalınmasına ve memleketimizin daha ne kadar müddet harp felaketlerine sahne olmasına sebep olacağı düşünülmelidir. Esasen taleplerimizi Konferans huzurunda öne sürmek ve hakkımızı Avrupa’da duyurmak, farz edelim Konferans neticesiz bile kalmış olsa, zarar getirmez. Zatiîlileri ve arkadaşlarınızın vatanperverlikleri bu fırsatın kaçırılmayacağına teminatıdır. Şimdiye kadar eski kabineler tarafından alınmış ve her iki taraf için fena netice vermiş olan kararların kaldırılması tabii bulunduğundan, ayrılık ve gayrılık kalmamıştır. Ancak İstanbul’un işgal altında bulunması sebebiyle-

le burasının icra kuvvetinden yoksun kalması, hükümet idaresinin büsbütün ve tamamen İtilaf devletleri eline geçmesine ve dolayısıyla antlaşmada yer alan İstanbul hakkındaki kayıtların tatbik mevkiine konulmasına sebebiyet verilmiş olacağı gibi, harp halinde bulunduğumuz Yunan askerinin şimdiki halde İstanbul ve havalisinde mevcudiyeti dahi bu teklifleri icra edilemez bir hale koymuştur. Heyetimizce makam muhafazası fikrinin bu görüşlerde varit olmadığını temine bile lüzum görmem. Esasen bugün en ziyade acil olarak halli icap eden mesele, vakti yaklaşmakta bulunan Konferans'a delegelerimizi yetiştirmekten ibaret olduğundan ve biz Konferans'ta bulunmadığımız takdirde Yunanlılar iştirak ederek Konferans'ta gıyabi hüküm giydirmek ve dolayısıyla davamızı kaybetmek tehlikesinde kalacağımızdan, bu konuda tarafımızdan mesuliyet kabul edilemeyeceğini beyan ve Konferans'ta vaktinden evvel bulunmak menfaatimiz icabı olacağından, delegelerinizin süratle buraya gönderilmesini rica ederim.”⁵⁴

Tevfik Paşa ve Arkadaşları Milli Hareketi İstanbul Hükümetine Bağlamak İstiyorlar

Bütün bu yazışmalardan anlaşıldığına göre, her iki tarafın da yani İstanbul ve Ankara'nın birbirlerine karşı bir üstünlük mücadelesi yürüttüğü anlaşılıyor. Nitekim Atatürk'te bu durumu “Tevfik Paşa ve Arkadaşları Anadolu'yu İstanbul Hükümetine Bağlamaya Çalışıyorlar”⁵⁵ başlığı altında ele almış ve bu gelişmeleri “Saygıdeğer Efendiler, Tevfik Paşa ve hükümeti, İstanbul ve Anadolu'nun birleşmesi için çalışmış olduğunu söylüyor, doğrudur. Bizde aynı şey için çalışmaktaydık; şu farkla ki Tevfik Paşa ve arkadaşları, Anadolu'yu eskiden olduğu gibi İstanbul'a bağlamak ve tutsak etmek istiyordu. Hem de düşman kuvvetlerinin işgali altında bulunan İstanbul'a...” şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁶

Sözlerinin devamında da “Öyle bir hükümete ki, cihanda mevcudiyetine itiraz olunmuyorsa, düşman emellerini kolaylaştırmaya vesile olacak mahiyette görüldüğü içindi. Tevfik Paşa ve arkadaşlarına göre müsait

54 Nutuk, (Bayramoğlu- Güran), s. 421.

55 Nutuk, (Korkmaz), s.381. *Nutuk*, (Gedikli –Özer- Türkmen), s. 379-386.

56 Nutuk, (Bayramoğlu- Güran), s. 423.

vaziyetin ortaya çıkmasında Anadolu mücadelesinin çok tesiri vardır. Ama vaziyeti meydana getiren yalnız Anadolu mücadelesi değildir. İhtimal ki bu ihtiyar diplomat, bu kerameti kendisinin iktidar mevkiine gelmesinde hayal ediyordu. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun esas maddelerini Tevfik Paşa'ya bildirdim.” diyerek, bundan sonra kararlılığını sürdüren Mustafa Kemal Paşa, telgraflarla Tevfik Paşa'ya yeni cevaplar vererek, Londra Konferansı'na davet edilmeleri konusundaki ısrarlı direnişini sürdürmüştür.

1921 Tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Temel Maddelerinin Yer Aldığı Telgraf

Yukarıda açıkladığımız Londra Konferansı öncesinde, konferansın düzenlenmesi ve çeşitli konulara ilişkin olarak yer alan haberleşmeler ile bir dizi telgraf ve bu konulara ilişkin süreç nihayet, Mustafa Kemal Paşa'nın Sadrazam Tevfik Paşa'ya gönderdiği 30 Ocak 1921 tarihli bir telgrafının metninde, 1921 Tarihli Teşkilatı Esasiye Kanununun temel maddelerini oluşturan hususları on madde halinde yer almıştır. Söz konusu telgrafta yer alan on maddenin ilk dokuz maddesi sırasıyla bahse konu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilk dokuz maddesidir. 10. Madde ise “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bu maddelere aykırı düşmeyen hükümleri eskisi gibi yürürlüktedir.” kaydıyla telgrafa derç edilmiştir.

Böylece Atatürk, yukarıda sözünü ettiğimiz telgraf haberleşmelerinden 30 Ocak tarihli olanına TBMM'ce hazırlanmış ve kabul edilmiş olan ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 9 maddesini metni olarak telgrafa yerleştirip Tevfik Paşa'ya yollamıştır.⁵⁷

“Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun esas maddelerini Tevfik Paşa'ya bildirdim. Tevfik Paşa'ya şu suretle cevap verdim:” diyerek, Atatürk, telgraf metnini yazmıştır. Söz konusu telgraf metni şöyledir:

“Ankara, 30.1.1921, İstanbul'da Tevfik Paşa Hazretleri'ne

1) 27.1.1921 ve 28.1.1921 tarihlerinde yazdığım üç telgraf name ile

57 Nutuk, (Korkmaz), s.380, *Nutuk*, (Bayramoğlu- Güran), s, 416-431

zatiâlilerine icap eden ve tatbiki ve desteklenmesi zaruri olan bütün hususları açıklık ve katiyetle bildirmiş olduğuma kaniyim. Buna rağmen 29 Kanunusani 1921 tarihli telgraf namenizle vaziyetin henüz lüzumu derecede vukuf ve isabetle değerlendirilememekte olduğunu gördüm. Vaziyetin ehemmiyeti ve zamanın nezaketi, zati Samileriyle beraber değerli arkadaşlarınızın ve bilhas- sa Zati Şahane'nin her hususta bir defa daha aydınlatılmasına aracılığımızı bir vazife hükmüne koyuyor. Görüş ve muhakemelerinizden isabetli neticeler çıkarılmasını kolaylaştırmak maksadıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce konulan ve tatbik edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun esas maddelerini aşağıda aynen tebliğ ediyorum:

Teşkilatı Esasiye Kanunu Esas Maddeler

1. Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.

2. İcra kudreti ve kanun yapma salahiyeti, milletin yegâne ve hakiki temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli eder ve toplanır.

3. Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır.

4. Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca seçilmiş üyelerden meydana gelir.

5. Büyük Millet Meclisi'nin seçimi iki senede bir kere icra olunur. Seçilen üyelerin üyelik müddeti iki seneden ibaret olup, fakat tekrar seçilmek caizdir. Eski heyet, yeni heyetin toplanmasına kadar vazifeye devam eder. Yeni seçim icrasına imkân görülmediği takdirde toplantı devresinin yalnız bir sene uzatılması caizdir. Büyük Millet Meclisi üyelerinin her biri kendini seçen vilayetin ayrıca vekili olmayıp bütün milletin vekilidir.

6. Büyük Millet Meclisi'nin Genel Kurulu, Teşrinisani başında davetsiz toplanır.

7. Şer'i hükümlerin tatbiki, bütün kanunların konulması, değiştirilmesi, feshi ve antlaşma ve barış yapılması ve vatan müdafaası ilanı gibi esas haklar Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Kanunlar ve nizamlar tanziminde, hal-

kın işlerini en kolaylaştırıcı ve zamanın ihtiyaçlarına en uygun fıkıh ve hukuk hükümleri ile adap ve muameleler esas alınır. Heyeti Vekile'nin vazife ve mesuliyeti özel kanunla tayin edilir.

8. Büyük Millet Meclisi, hükümetin kısımlara ayrılan dairelerini, özel kanun icabınca seçilmiş olan vekilleri vasıtasıyla idare eder. Meclis, icrai hususlar için vekillere yön tayin eder ve ihtiyaç görüldüğünde bunları değiştirir.

9. Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu tarafından seçilen reis, bir seçim devresi zarfında Büyük Millet Meclisi Reisi'dir. Bu sıfatla Meclis namına imza koymaya ve Heyeti Vekile kararlarını tasdike salahiyettardır. İcra Vekilleri Heyeti içlerinden birini kendilerine reis seçerler. Ancak Büyük Millet Meclisi Reisi, Vekiller Heyeti'nin de tabii reisi'dir.

10. Kanunu Esasi'nin işbu maddelerle çelişmeyen hükümleri eskisi gibi yürürlüktedir.

Bizce saydığım esas maddelere aykırı hareket etmeye imkân ve salahiyet olmadığını nazarı dikkati Samilerine ehemmiyetle arz ederim. Meclis Riyaseti'yle başlayan haberleşmenin lüzumlu kıldığı muamelenin takibi İcra Vekilleri Heyeti'ne verilmiştir, Efendim.”

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal”

Böylece Atatürk, “Bizce saydığım esas maddelere aykırı hareket etmeye imkân ve salahiyet olmadığını nazarı dikkati Samilerine ehemmiyetle arz ederim. Meclis Riyaseti'yle başlayan haberleşmenin lüzumlu kıldığı muamelenin takibi İcra Vekilleri Heyeti'ne verilmiştir, Efendim” demek suretiyle kati kararını güçlü bir şekilde Tevfik Paşa'ya bildirmiş ve buna göre de Londra Konferansı'nda temsil hak ve yetkisinin milletin gerçek temsilcisi olan TBMM Hükümetine ait olduğunu son kez ve kesin olarak bildirmiştir.

Atatürk, telgrafın altında “Saygıdeğer Efendiler, bu telgrafımda temel maddeleri bildirilmiş olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, bu tarihten henüz on gün önce, yani 20 Ocak 1921'de Meclisten çıkmıştı. Bu kanun, Meclisin ve Millî Hükümetin durum ve yetkisini, şekil ve niteliğini tespit ve ifade eden ilk kanundur.” şeklinde bir de değerlendirme yapmıştır.

Nutuk'a Göre 1921 Anayasası'nın Tarihçesi

Bundan sonra Atatürk, Nutuk'ta bu telgraf içine derç etmiş olduğu 1921 Tarihli Teşkilat Esasiye Kanunu'nun hazırlanış sürecinin nasıl seyrettiği ile buna ilişkin gelişmeler konusunu ele almış ve "İlk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'muzun Tarihçesi" başlığı altında anayasanın hazırlanış sürecini anlatmaya başlamıştır.

"Saygıdeğer Efendiler, bu telgrafımda temel maddeleri bildirmiş olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, bu tarihten henüz on gün önce, yani 20 Ocak 1921'de Meclisten çıkmıştı. Bu kanun, Meclisin ve Millî Hükümetin durum ve yetkisini, şekil ve niteliğini tespit ve ifade eden ilk kanundur." diyen Atatürk, sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

"Meclis, 23 Nisan 1920'de açıldığına göre, bu ana kanunun Meclisten çıkarılabilmesi için dokuz ay kadar bir zamanın geçmesi zaruri olmuştur. Bu zaruretin nereden doğduğu hakkında bir fikir verebilmek için, müsaade buyursanız kısa bir açıklamada bulunayım."⁵⁸

"Bilindiği üzere, Meclisin açılmasından hemen sonra, pek gerekli esasları içine alan bir önerge vermiştim. Meclis ve onun Bakanlar Kurulu, bu esasları ilk günden yürürlüğe koymuş ve uygulamaya başlamıştı. Bir yandan da kurulmuş olan Temel Haklar Komisyonu, bu önerge metnini esas almak üzere, bir kanun tasarısı hazırlamaya başladı. Nihayet dört aylık bir süre sonunda bu Komisyon, 'Büyük millet Meclisinin kuruluş ve işleyişi ile ilgili kanun maddeleri' başlıklı sekiz maddelik bir tasarımı Meclise getirdi."

18 Ağustos 1920 tarihinde çok acele görüşülmesi kararıyla gündeme alınan bu kanun maddelerinin uzunca bir gerekçesi vardır.

Komisyon tutanağının, Büyük Millet Meclisinin tarifini yapan satırları arasında şu cümleler yazılıydı: "Halife ve Padişahın esareti ve diğer olayların da buna eklenmesi ile ortaya çıkan güçlük karşısında, kurulan Meclisimizin sonsuza kadar bugünkü şekli ile devam etmesini kabul etmek aşırı ve özel durumlara tabii bir şekil vermek olur. Hâlbuki olağan dışı durumların süreklilik

58 Nutuk, (Korkmaz), s.384, *Nutuk*, (Bayramoğlu- Güran),2015, s. 416-431.

kazanmayacağı bir kuraldır. Buna göre, çığneden hilafet ve saltanat hakkı ile millet ve vatanın istiklali yeniden kazanılıncaya ve kabul ettirilinceye kadar bu durumun devamı, ancak ana hedef olan bu kutsal gayelerin gerçekleşmesiyle Meclisin tabii bir duruma girmesi uygun görülmüştür. Onun için ikinci maddenin birinci fıkrası ‘amacın gerçekleşmesine kadar şartına bağlanmıştır’. Gerçekten de Meclisin ne zamana kadar toplanmakta devam edeceği konusunda belirli bir süre ve sınır konmamıştı.

Bu sebepler ve bu görüş detaylarıyla, daha 1920 Ağustos’unda Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin durum ve niteliği bakımından devamı olmadığı inancının hâkim olduğu anlaşılıyor.

Kanun maddelerinin birincisi de: ‘Büyük Millet Meclisi, yasama ve yürütme güçlerini kendinde toplar, devlet idaresini doğrudan doğruya ve tek başına ele almıştır.’ şeklindeydi. Bu madde ile Meclise verilen yetkinin bile, gerekçeye göre geçici olması lazım geleceği tabiiydi. Niteliği bakımından geçici olan bir kuruluşun yetkisi de var olduğu sürece mevcuttur.

Temel Haklar Komisyonunun görüş ve kararı, Meclis’te de böylece benimsendi. Hatta Meclis üyelerinden birçoğu, maksadın açıklanmasında, Komisyonun ifadelerini eksik bularak, bu ifadelere açıklık getirilmesi teklifinde bulundular. Dediler ki: ‘Birinci maddenin başına “Hilafet ve saltanat ile vatan ve milletin istiklali kurtarıncaya kadar...” şeklinde açıklık verecek ibareyi eklemek gerekir. İkinci maddedeki: ‘Amacın gerçekleşmesine kadar’ ifadesi yerine de aynı açıklamanın yapılması gerektiği ileri sürüldü. Bu konu hayli tartışmalara yol açtı.

Bazı milletvekilleri: ‘Yalnız ‘Hilafet’ kelimesini koyalım, ‘Saltanatı da içine alır’ dediler. Bazı hocalar, efendiler, buna razı olmadılar. ‘Hilafet manevi bir görevdir’ görüşünü ileri sürdüler. ‘Hilafette ruhbanlık yoktur’ itirazına, hoca efendiler: ‘Saltanat, yalnız hükmettiği ülkeleri içine alır. Hilafet ise, bütün dünyadaki Müslümanları kapsar’ diye cevap verdiler.

Bu tartışmalar günlerce devam etti. Çatışan görüşlerden biri açıktı: ‘Hilafet ve Padişah vardır ve var olacaktır. O var olunca, bugünkü durum, şekil ve yetki geçicidir. Hilafet ve saltanat makamı otoriteyi ele alıp faaliyete

geçme fırsatını bulunca, siyasi teşkilatla ilgili esasların ne olduğu bellidir, bilinmektedir. O bakımdan yeni bir şey düşünmek söz konusu değildir. Hilafet ve saltanat makamı yeniden işler duruma gelinceye kadar Ankara’da toplanmış olan birtakım insanlar, geçici tedbirlerle çalışacaklardır.”⁵⁹

Hilafet ve Saltanat Konusu Üzerine Atatürk’ün TBMM’ndeki Görüşlerini Dile Getirmesi

Atatürk, Nutuk’ta bundan sonra Saltanat ve Hilafet konuları ile ilgili TBMM’inde yaptığı konuşma ve beyan ettiği görüşlerini anlatmıştır. İfade ettiğine göre bu konuya ilişkin yaşanan gelişmeler şöyleydi:

“Buna karşı olan fikirde açıklık yoktu. “Saltanat millete intikal etmiştir; saltanat kalmamıştır. Hilafet de saltanat demektir; dolayısıyla onun da mevcudiyetinin hikmeti yoktur” tarzında açık ve kesin konuşulamıyordu. Otuz yedi gün sonra, 25 Eylül’de bir gizli celsede Meclis’e bazı izahatta bulunmayı faydalı gördüm. Cereyan eden fikir ve hisleri tatminden sonra başlıca şu görüşleri ileri sürmüştüm.⁶⁰

“Türk milletinin ve onun yegâne temsilcisi bulunan yüce Meclis’in, vatan ve milletin bağımsızlığını, hayatını temin için çalışırken, hilafet ve saltanatla, halife ve sultanla bu kadar çok meşgul olması sakıncalıdır. Şimdilik, bunlardan hiç bahsetmemek yüksek menfaatler gereğidir. Eğer maksat, bugünkü halife ve padişaha bağlılık ve sadakatin muhafaza edildiğini ifade ve teyit etmekse, bu zat haindir. Düşmanların, vatan ve millet aleyhinde vasıtasıdır. Buna “halife ve padişah” deyince, millet, onun emirlerine itaat ederek düşman emellerini yerine getirmek mecburiyetinde kalır. Hain veyahut makamının kudret ve salâhiyetini kullanmaktan yasaklanmış olan zat, zaten padişah ve halife olamaz. “O halde onu tahttan indirip yerine derhal diğerini seçeriz” demek istiyorsanız, buna da bugünün vaziyet ve şartları müsait değildir. Çünkü tahttan indirilmesi lazım gelen zat, milletin nezdinde değil, düşmanların elindedir. Onun mevcudiyetini yok sayarak diğer birine biat edilmek tasavvur olunuyorsa, bugünkü halife ve sultan haklarından feragat etmeyerek İstanbul’daki kabinesiyle, bugün olduğu

59 Nutuk, (Korkmaz), s.384, *Nutuk*, (Bayramoğlu- Güran), s. 416-431.

60 Nutuk, (Bayramoğlu- Güran), s. 425.

gibi makamını muhafaza ve faaliyetini sürdürmeye devam edebileceğine göre, millet ve yüce Meclis, asıl maksadını unutup halifeler davasıyla mı uğraşacak? Ali ile Muaviye devrini mi yaşayacağız? Özetle, bu mesele geniş, nazik ve mühimdir. Halli, bugünün işlerinden değildir.

Meseleyi esasından halle girişecek olursak, bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir.

Bugün koyacağımız kanuni esaslar, mevcudiyet ve bağımsızlığımızı kurtaracak olan Millet Meclisi'ni ve milli hükümeti takviyeye yönelik mana ve salahiyyeti temin ve ifade etmelidir!"

Efendiler, bu izahatımdan bir hafta evvel, ben de Meclis'e bir proje vermiştim. 13 Eylül 1920 tarihli olup siyasi, toplumsal, idari, askeri, görüşleri özetleyen ve idari teşkilat hakkındaki kararları ihtiva eden bu program, Meclis'in 18 Eylül 1920 günkü toplantısında okundu. İşte, bu tarihten, daha dört ay geçtikten sonra kararlaştırılan ilk Teşkilatı Esasiye Kanunu bu programdan çıkmıştır."⁶¹

Yukarıdaki anlatımdan anlaşıldığına göre, 1921 Anayasası'nın TBMM'deki hazırlanış ve kabul edilmiş seyri bir hayli zaman almış ve Meclisi uğraştırmıştır.

Atatürk bu uzun izahatından sonra Tefvik Paşa ile haberleşmesi ile ilgili konulara geri dönmüş ve Londra Konferansı'na iştirak hususundaki telgraflardan söz etmiştir.

"Şimdi arzu buyurursanız İstanbul ile haberleşmeye devam edelim. Londra Konferansı'na iştirak edecek delegeler, doğrudan doğruya milli iradeyi temsil eden Büyük Millet Meclisi tarafından seçilmelidir" görüşünü öne çıkaran Mustafa Kemal Paşa'nın Londra Konferansı'na katılma ile ilgili İstanbul ile haberleşmesine ilişkin gelişmeleri ve telgraf örneklerini sunmaya devam etmiştir.

Atatürk, Haberleşme ve yazışmalar sonucunda "Londra Konferansına Katılmamız"; başlığı altında aşağıdaki hususları ifade ederek konuya ilişkin görüşlerini tamamlamıştır. "Efendiler, Dışişleri Bakanı olan Bekir Sami Bey'in başkanlığı altında ayrıca ve müstakil bir delege heyeti kuruldu. Heyet, Londra

61 Nutuk, (Bayramoğlu- Güran), s. 426.

Konferansına özel olarak davet edildiğimiz takdirde katılmak üzere ve bu arada geçecek zamandan da yararlanmak maksadıyla, Antalya üzerinden Roma'ya hareket ettirildi. Heyetimiz, İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza vasıtasıyla, Konferansa resmen davet edildikleri kendilerine bildirildikten sonra Londra'ya geçmiştir. Londra Konferansı, 27 Şubat 1921'den 12 Mart 1921'e kadar devam etti. Hiçbir olumlu sonuç vermedi.”⁶²

SONUÇ

Görüldüğü gibi 1921'de, daha Millî Mücadele sürerken, resmî olarak “Türkiye” adının kullanılmadığı, BM'de, “Anayasa”nın karşılığı olan “Kanun-i Esasî” değil; “Teşkilât-ı Esasiye” adıyla bir anayasa hazırlanmıştır.⁶³ Hazırlanma ve şekli yapısı, Türk Kurtuluş Savaşı'nın olağanüstü şartlarını yansıtan 1921 Anayasası'nın kabul süreci tam da Ankara'daki TBMM Hükümeti'nin dış dünya ve devletlerarası hukuk bakımından tanımaya çalıştığı bir süreç içerisinde gündeme gelmiş ve kanunlaşmıştır.

Bu bağlamda Atatürk Nutuk'ta icraatlarını anlatılırken kronolojik sıra içinde gelişen hadiselerin seyrine göre bu anayasayı gündeme getirmiş ve bu metne bağlı olduğunu muhataplarına göstermiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetine iç ve dış kamuoyu nezdinde hukuki meşruluk kazandırmak ve tanıtmak için icraatlarında bu metne bağlı kalmıştır.

1921 Teşkilatı Esasiye Kanun, uzun tartışmalar ve farklı görüşlerin teatisi neticesinde kabul edilmiştir. Başka bir ifade ile Saltanat ve Hilafet makamına bağlı olanlarla, Meclis sistemi ve milli hâkimiyet esasına dayalı bir düzene geçişi isteyenlerin fikri mücadelesi yaşanmış ve ikinci taraf başarı sağlamıştır. Bu anayasanın kabulü ile adı konmamış Cumhuriyet idaresinin resmîleştirilmesi için zemin hazırlanmış ve saltanata son verileceği de tebeyün etmiştir. Nitekim bu anayasaya göre saltanat kaldırılmış ve daha sonra 29 Ekim 1923 gün ve 364 sayılı “Teşkilat Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Tevzihan Tadiline Dair” yapılan değişiklikle Cumhuriyet ilan edilmiş ve Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturularak, anayasadaki yerini almıştır.

62 Nutuk, (Korkmaz), s.392., s. 416-431.

63 Arslan Tekin, *Yeniçağ Gazetesi*, 01.03.2021.

KAYNAKÇA:

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, 2.Cilt (1920-1927), 9. Basılış, (3Cilt), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1970.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk* 1919-1927, Haz: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Haz: E. Semih Yalçın, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, Haz: Gedikli, Şarika – Özer, İsmail- Türkmen, İsmet, Nutuk, Berikan Yayınları, Ankara

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Editörler: Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015.

GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri: (1789-1980)*. YKY, Ankara, 1998.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 4 Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

TEKİN, Arslan, “Yeni Anayasa Çıkmaz Yol!”, *Yeniçağ Gazetesi*, 01.03.2021.

ÖZÇELİK, İsmail, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Urfa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

Türk Anayasa Hukuku Sitesi, www.anayasa.gen.tr (13.01.2021. Saat 15.00)

1921 Anayasasına Esin Kaynağı Olan Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Anayasası

Prof. Dr. Hale Şıvgın*

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin imzalanması ile Kafkasya’da bulunan Osmanlı orduları mütareke gereğince çekilmek zorunda kalınca işgale uğrayacağını düşünen bölgenin Türk ve Müslüman halkı düşmanla mücadele etmek için kendi başlarına örgütlenmeye başladı. Bölgede kurulan pek çok örgüt içerisinde öne çıkanlar 29 Ekim 1918’de Ahıska, 3 Kasım 1918’de Aras, 5 Kasım 1918’de Kars İslam Şurası oldu.⁶⁴

Kars’ta kurulan Kars İslam Şurası 17-18 Ocak’ta yaptığı büyük kongrede Batum’dan Nahçıvan’a kadar uzanan bütün milli şuraların birleşmesini sağlayarak devletleşme yoluna gitti. Böylece Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkatesi kuruldu.⁶⁵ Bu hükümet bağımsız bir devletin sahip olması gereken bütün unsurlara sahipti. Bu devletin 18 Ocak 1819’da hazırlamış olduğu anayasaya göre seçimler yapılmış, 1 Mart 1919’da parlamentosu açılmıştır. Bu hükümet, İngilizler tarafından da tanınmıştır.⁶⁶ Kars İslam Şurası sadece devlet kurmakla kalmamış, 25 Mart 1919’da kurulan devletin cumhuriyet olduğunu ilan etmiştir. Bundan sonra devletin adı “Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Cumhuriyeti” olmuştur. Bu cumhuriyet Anadolu topraklarında kurulmuş ilk cumhuriyettir.⁶⁷ İngilizler bu devlete fazla tahammül edememişler, 12 Nisan 1919’da parlamentosunu basmışlar, bazı vekilleri ve mebusları tutuklayarak Malta’ya sürmüşlerdir.⁶⁸

Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti kendisinden aşağı yukarı bir yıl sonra açılacak olan TBMM tarafından birçok yönden model olarak alınmıştır.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: hale.sivgin@hbv.edu.tr.

64 Gökdemir, Ahmet Ender, *Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti*, ATAM, Ankara 1998, s. 35.

65 Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Cenubu-Garbi Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli Şura Hükümeti)”, *Türk Kültürü* sayı:72, yıl: VI, Ankara, 1972, s.961.

66 Bıyıkoğlu, Tevfik, *1919-1921 Atatürk Anadolu’da*, Kent Basımevi, Ekim 1981, s. 30; Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952, s.488.

67 Kırzioğlu, a.g.e., s. 966.

68 Kırzioğlu, Fahreddin, “Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)’daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler”, *Belleten*, XL VIII / 189-190, s. 138-143.

Önce yerel kongrelerin toplanması, daha sonra bu yerel kongrelerin birleştirilerek tek çatı altında toplanması, yetkili bir heyetin seçilmesi, mebus seçimlerinin yapılması, parlamentonun açılması, cumhuriyetin ilanı süreci gibi konular incelendiği zaman Cenûb-ı Garbî Kafkas Cumhuriyesi ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında büyük bir benzerlik olduğu görülmektedir.⁶⁹

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına giden yolun başlangıcı Erzurum ve Sivas Kongreleri'dir. Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'de olduğu gibi Vilâyât-ı Sitte (Elâzığ, Diyarbakır, Van, Bitlis Erzurum, Sivas) diye adlandırılan bölgenin aydınları da "Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-yı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"'ni kurdular (4 Aralık 1918). Üç ay sonra 10 Mart 1919'da bu cemiyetin Erzurum şubesi kurulacaktır. Hem Elviye-i Selâse hem de Vilâyât-ı Sitte'de kurulan bu örgütler, bölgeyi Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı korumak amaçlıdır.⁷⁰ Cemiyetin Erzurum şubesi 17 Haziran 1919'da Erzurum Vilayet Kongresi'ni yapacak⁷¹ daha sonra Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti ile birlikte Büyük Erzurum Kongresi'ni tertip edecektir.⁷² Erzurum Kongresi, bölgesel bütünleşmeyi sağlamıştır. Ülke çapındaki birleşme ise 4 Eylül 1919'da düzenlenen Sivas Kongresi ile gerçekleşmiştir. Anadolu'da kurulmuş bulunan bütün müdafaa-i hukuk cemiyetleri Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleştirilmiştir. Erzurum Kongresi'nde seçilen temsil heyeti yetkili kılınmış, bu heyet Sivas Kongresi'nde ilaveler yapılarak sayısı arttırılmıştır. Milli hâkimiyet ilkesi benimsenerek hükümetleşme eğilimi başlamış, Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliyesi Türkiye Büyük Millet Meclisi açılıncaya kadar bir nevi hükümet vazifesi görmüştür. Kars'taki kongreler Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkmasından altı ay öncedir. 1. Kars Kongresi 14 Kasım 1918, 2. Kars Kongresi 30 Kasım 1918 Büyük Kars Kongresi adı verilen 3. Kars Kongresi ise 17 Ocak 1919'da toplanmıştır. Büyük Kars Kongresi, Elviye-i Selâse'deki bütün milli kongrelerin birleşmesini sağlamıştır. Ardahan

69 Tanör, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 227, 254-255, 263.

70 Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi Milli Mücadele Tarihi* 1. Kitap, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1968, s. 12-13.

71 Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele*'de Erzurum, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 67-72.

72 Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya* Cilt 1, MEB Basımevi, İstanbul 1991, s.141-145.

Kongresi dâhil Aras Türk Hükümeti’de Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti’ne iltihak etmiştir.⁷³ Batum’dan Nahçıvan’a kadar uzanan bölgenin bütün bölümlerinden gelen 131 temsilci Kars Kongresi çatısı altında birleşmiş ve Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi’ni kurmuşlardır.⁷⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti’nin kuruluşu sırasındaki benzerlikler sadece bunlardan ibaret değildir. Meclisin açılması, hükümetin kurulması, anayasanın ilanı ve cumhuriyetin ilanı aşamaları da birbirine çok benzemektedir. Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti adeta Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna öncülük etmiş, rol model olmuştur.⁷⁵ Büyük Kars Kongresi’nin toplandığı gün (17-18 Ocak 1919) kongre “Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti’nin Esas Teşkilatı” başlıklı 18 maddelik bir anayasa ilan etmiştir. Bu anayasanın Türk İnkılab Tarihi Enstitüsü arşivinde bulunan nüshası şöyledir: 1334’te Kars’ta teşekkül eden Şura-yı Milli’nin kararıyla aşağıdaki 18 maddelik kanun kabul edilmiştir.

1. Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti namını taşıyacaktır.
2. Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti hududunu Batum’dan Nahçıvan’a kadar çizmiş ve hududun sulhun neticesine kadar muhafazasını bilfiil deruhte etmiştir.
3. Hükümet’in bayrağı: Üç renk (Yeşil, Kırmızı, Beyaz) Türk Devleti’nin ay yıldızı havi bayrağını kabul etmiştir.
4. Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti hudutları dâhilinde resmi dil Türkçe muamelât-ı resmiye ve gayrı resmi bütün tedrisât ve muhaberât Türkçe olacaktır.
5. Meclis-i Mebusan İntihabı: On bin nüfustan bir mebus seçilecek on sekiz yaşını ikmal eden her vatandaş intihaba iştirak edecektir.
6. Her vilayet ve kazalarda Şura-yı Milli şubeleri açılacak bunların faaliyetleri için her türlü müzaheret edilecektir.

73 Tunaya, *a.g.e.*, s. 488.

74 Kırzioğlu, Fahreddin, “Cenûb-ı Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli Şura Hükümeti)”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Sayı: 72, Yıl: 6, s. 961.

75 Tanör, *a.g.e.*, s. 202-203.

7. Türk Millet ve Hükümeti'ni rencide edici her türlü vaziyet ve muameleden kati surette ictinab edilecektir.
8. Umum Askeri Şube ve teşkilatlar Türk Devleti'nin kabul ettiği usul dairesinde tatbik, Türk Devleti'yle irtibatı temin için daimî bir heyet Türkiye'de bulunacaktır.
9. Mülkiye Teşkilatları: 8. Maddede zikredilen usul aynen tatbik edilecektir.
10. Komşu hükümetler ile daima dost ve iyi geçinmeyi Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti düstur addedecek Meclis-i Mebusan İntihabından sonra bu husus hakkında bir kanun çıkarılacaktır.
11. Avrupa hükümetleri Vilâyât-ı Sitte-i Seniyyeyi Türkiye'den alıp ahar bir hükümete vermek kararını verirlerse hükümetimiz Türkiye'den ayrılmamayı katiyen kabul etmiştir.
12. Ekalliyetlerin hukuku muhafaza edilecektir.
13. Müslümanlar arasında olan dini ayrılıklara hürmet edilecek ve dini ayinlerin ilerde birleştirilmesi için çalışılacaktır.
14. İntihabların namzetsiz demokrat ve bîtaraf Türkün şan ve şerefine yakışacak surette yapılmasına azami surette dikkat edilecektir.
15. Vali ve kumandanların tayin ve azilleri meclisin kararı ile olacaktır.
16. Milli Şura Hükümeti Meclis-i Mebusan İntihabından sonra bazı kanun maddelerinin tebdiline salahiyyetdâr olacaktır.
17. Mebusların sinleri yirmi beşten eksik olmayacaktır.
18. Bu kanunun icrasına Milli Şura Reisi Cihangirzâde İbrahim Bey memur edilmiştir.⁷⁶

Bu anayasada dikkat çekici hususlar bulunmaktadır. Anayasanın genel ruhuna baktığımız zaman Türklük ve demokratiklik vurgusu göze çarpmaktadır.⁷⁷ Anayasanın adı Osmanlı Anayasası'nın adı olan "Kanun-ı Esasi" değil

⁷⁶ Tunaya, *a.g.e.*, s. 488-489.

⁷⁷ Tanör, *a.g.e.*, s. 198.

“Esas Teşkilat”tır. Daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 1921’de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na da isim babalığı yapmıştır. Hatta Türkçe yazım kurallarına daha uygun olarak Teşkilat-ı Esasiye değil Esas Teşkilat Kanunu denilmiştir. Osmanlı Devleti’nden bahsedilirken Türkiye, Türk Devleti terimleri kullanılmıştır. Hâlbuki o tarihlerde devletin adı Devlet-i Osmaniye ya da Devlet-i Âliye’dir. 1920’de kurulacak olan devletin adı da ilk olarak bu anayasada Türkiye olarak telaffuz edilmiştir.⁷⁸ Devletin resmi dilinin, tüm yazışmalarının, eğitim dilinin Türkçe olacağı ve Türkiye’ye bağlılık kuvvetli bir şekilde vurgulanmıştır. Barıştan sonra eğer bu bölge Türkiye’den başka yabancı bir devlete verilirse bu kesinlikle kabul edilmeyecektir denilmiştir. Bu anayasa oldukça demokratik ve milli bir anayasadır. Kars’taki örgütlenmede dikkat çeken bir başka özellik de çok uluslu imparatorluk ülküsünü dışlayan milli vatan kavramını açıkça ortaya koymasındır. Milli egemenliğe dayalı bir devlet modeli ilk olarak Kars’ta ortaya konulmuş ve Türkiye Cumhuriyeti’ne bu anlamda da öncülük etmiştir. Seçimler adil ve dürüst yapılacak, seçme yaşı 18, seçilme yaşı 25 olacaktır. Ermeni ve Gürcü tehdidinin en yoğun yaşandığı bir bölgede ve zamanda yapılan Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Anayasası’nda ekalliyetlerin (Azınlıkların) haklarının muhafaza edileceğinin söylenmiş olması çok kıymetlidir. Meclis olağanüstü yetkilerle donatılmış olup vali ve komutan tayin ve azilleri meclişçe yapılacaktır. Anayasa kendi Misak-ı Millisini belirlemiş sınırlarını Batum’dan Nahçıvan’a kadar çizmiş ay yıldızlı bayrağını tespit etmiştir. Barışçı bir dış politika izleyeceğini belirterek Gürcistan ve Azerbaycan Hükümetleri ile diplomatik ilişkiler kurmuş ve Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Azerbaycan Müsavat Hükümeti tarafından tanınmıştır.⁷⁹ Barışçılık ilkesi de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti’nden tevarüs ettiği ilkelere birisidir. Devlet kendisini Ermeni ve Gürcü tehlikesine karşı savunmak için 8000 kişilik bir ordu kurmuştur.⁸⁰ Vükela heyeti meclis önünde sorumludur. Hükümet Başkanı devlet başkanı sayılıyor. Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti azaları 10 kişiden oluşmaktadır. Meclis hükümeti bunun dışında Posta Telgraf Müdürlüğü, Demir Yolları Müdürlüğü, Polis Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlıkları gibi makamlara da atamalar yapmıştır. Cenûb-ı Garbî Kafkas

78 Tanör, *a.g.e.*, s. 196.

79 Dayı, Esin, *Elviye-i Selâse’de (Kars Ardahan Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum 1997, s. 114.

80 Gökdemir, *a.g.e.*, s. 93.

Hükümeti bu yönüyle de kendisinden bir buçuk yıl sonra açılacak olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne örnek teşkil etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi açılışının ertesi günü 24 Nisan'da Geçici İcra Vekilleri Heyeti oluşturmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 2 Mayıs 1920'de oluşturulan İcra Vekilleri Heyeti de 11 kişiden oluşmaktadır.⁸¹

Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Parlamentosu ilk toplantısını 1 Mart 1919'da yapmıştır. Parlamento 70 üyeden oluşmuştur. Meclis Başkanlığı'na Çıldır'lı Doktor Esat Oktay Bey seçilmiştir.⁸² Parlamento 25 Mart 1919'da geçicilik durumuna son vererek yani Hükümet-i Muvakkate'nin Hükümet-i Daime'ye dönüşmesini kararlaştırmıştır. Bununla da kalmayarak aynı gün bağımsızlık ve Cumhuriyet ilan edilmiştir. Devletin adı Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi, Hükümet Reisi'nin sıfatı da Cumhur Reisi olmuştur. Bundan sonraki yazışmalarda devletin adı Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi olarak geçmekte Cihangiroğlu İbrahim Bey de Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi Reisi sıfatını kullanmaktadır.⁸³

Aslında Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti daha kuruluşunda bir anayasa kabul ettiğinden fiilen cumhuriyettir. Cumhuriyetin ilanı var olan durumun adını koyuyordu. Dışişleri Bakanı Fahreddin Bey 17 Nisan 1919'da yayımladığı İntibah name adlı bildiride cumhuriyetin kuruluş tarihini 18 Ocak 1919 olarak yani Büyük Kars Kongresi'nin tarihini vermektedir.⁸⁴ Dört yıl sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ilan edilecek olan cumhuriyetin ilanında da benzer bir sürecin yaşandığı görülmektedir. Aslında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı gün 23 Nisan 1920'den itibaren gerçekleştirilen bütün uygulamalar cumhuriyet uygulamalarıydı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin mebusları seçimle iş başına gelmişlerdi. Meclis olağanüstü yetkilerle donatılmış, meclisten İcra Vekilleri Heyeti seçilmişti. Devletin adına henüz cumhuriyet denilmemişti. Ancak üç buçuk yıl sonra devletin adı konulmuştur. Önce saltanat kaldırılmış Millî Mücadele başarıya ulaşmış düşmanlar ülkeyi terk etmiş, savaş sona ermiş, Lozan Anlaşması imzalanmıştı. Tüm bu konular halledildikten sonra etap etap

81 Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt 2, Haz. Zeynep Korkmaz, ATAM, Ankara 1995, s. 301.

82 Kırzioğlu, M. Fahreddin, *Kars Tarihi*, Cilt I, Işıl Matbaası, İstanbul 1952, s. 557.

83 Gökdemir, a.g.e. s. 125; Kırzioğlu, a.g.m. *Türk Kültürü*, s. 966.

84 Tanör, a.g.e., s. 201.

cumhuriyetin ilanına gelmişti. Kafkaslarda daha önce de cumhuriyetler kurulmuştu. Nahçıvan merkezli Aras Cumhuriyeti ve Azerbaycan'da 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştu. Elviye-i Selâse'deki mini devletin adına da kurulur kurulmaz cumhuriyet denilmemiş şartların uygun hale getirilmesi beklenmişti. Bu konuda da Türkiye Cumhuriyeti'ne örnek teşkil etmişti.

Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi ilk örgütlendiği 5 Kasım 1918 Kars İslam Şurası'ndan sonra ancak yaklaşık altı ay yaşayabilmiştir. Bu süre içerisinde milli devlet Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı koymuş, kendi imkânlarıyla kurduğu 8000 kişilik ordusuyla müthiş bir mücadele vermiştir. Bölge halkı Ermeni göçmenleri yerleştirmek isteyen İngilizlere karşı çıkmış, direnmiş ancak bu direniş İngilizleri çok tedirgin etmiştir. İngilizler bu devleti ortadan kaldırmaya karar vermişlerdir. İngilizler daha mart başında bu kararı almıştı. İngilizlerin Kars, Erivan, Ahılkelek ve Nahçıvan'daki valilerden ve diğer yerlerdeki temsilcilerinden gelen raporlardan edindikleri izlenim Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti'nin bölgede birlik bütünlüğü sağlayarak İtilaf Devletlerine karşı mukavemet edecek duruma getirdiği idi. İngilizlerin niyeti bölgeyi Ermeni ve Gürcüler arasından paylaştırmaktı. İngilizler Nisan başında Kars'taki İngiliz Garnizonu'nda bulunan askerlerinin sayısını arttırdılar. Gelen askerlerin çoğu İngiliz üniforması içindeki Ermeni askerleri idi. İngiliz kurmay subaylarından ikisi hükümetin planlarını öğrenmek için Milli Meclisin 10 Nisan 1919'daki oturumuna katıldılar. Daha sonra İngiliz Yarbay Preston Milli Hükümete mesaj göndererek 12 Nisan'daki meclis toplantısına katılacağını ve birtakım hayati bilgiler vereceğini söyledi.⁸⁵ Bunun üzerine Posof'ta Gürcülerle mücadele etmekte olan Cumhurbaşkanı Cihangirzâde İbrahim Bey acele Kars'a geldi. Önce hükümet üyeleri kendi aralarında toplantı yaptılar ve İngilizlerin ne yapmak istediklerini tartıştılar. İngilizler hakkında iyimserdiler. Hiçbirinin aklına İngilizlerin parlamentoyu basacağı fikri gelmedi. 12 Nisan 1919'da bütün hükümet üyeleri parlamentoda toplanmıştı. Yarbay Preston yanında iki zabıt ve birkaç askerle geldi. Cumhurbaşkanı Cihangirzâde hükümet üyelerini birer birer Preston'a takdim etmeye başladı. Bu sırada dışarıdan çatışma sesleri gelmeye başlayınca durum anlaşıldı. Meclis'in etrafındaki bütün cadde ve sokaklar İngilizlerce tutulmuş ve parlamento binasına girmek isteyen askerleri engellemek isteyen gü-

85 Kırzioğlu, a.g.m. *Bellekten*, s. 138-139.

venlik polisi kapıda şehit edilmişti. Cihangirzâde İbrahim Bey hükümet üyeleri ve bazı mebuslar olmak üzere on iki kişiyi tutuklayarak Tiflis'e oradan Batum yolu ile İstanbul'a ve daha sonra da Malta'ya sürgün ettiler.⁸⁶ Kars işgal edilmiş parlamento binası basılmıştı. İngilizler altı Türk, bir Rum ve bir Rus'tan oluşan kukla bir hükümet kurdular. Hükümet 14 Nisan'da resmen toplandı. Bundan bir hafta sonra kukla hükümeti lağvederek 30 Nisan 1919'da Kars'ı Ermenilere teslim ettiler.⁸⁷ Böylece dünya çapında parlamentoculuğun öncülüğünü yapan İngilizler tıpkı Kars'ı işgal edip Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi Parlamentosunu bastıkları gibi aşağı yukarı bir yıl sonra İstanbul (16 Mart 1920)'ü işgal edip son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı bastılar ve bazı milletvekillerini tutuklayarak Malta'ya sürdüler. Yani İngilizler Parlamento basmanın provasını da bu mini devlet üzerinde gerçekleştirdiler.⁸⁸

Yeni Türk Devleti'nin ilk anayasası olan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ülkenin ihtiyaçlarından doğan kısa bir anayasa idi. İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İzmir Milletvekili daha sonra Adalet Bakanı ve İktisat Vekili olacak olan Mahmut Esat Bozkurt Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun görüşmeleri sırasında şöyle söylemektedir: “Bugünü anlamak için dünü bilmek gerekir. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanları ile ortaya çıkan sistem Osmanlı Klasik Sistemi'ni bozmuştur. Tam bir taklitçiliktir. Oysa bir memlekette kendisine ihtiyaç hissedilen bir teşkilatın yine o memleketin iklim, tabiat, ahlak ve aneleri ile alakalı birtakım sebep ve şartlara bağlı olması gerekirdi.”⁸⁹ diyor. Mahmut Esat Bey getirilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kurulacak olan idari sistemin ülkenin ihtiyaç ve şartlarına uygun olduğu Türk halkının ilk defa Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kendi geleceğinin egemeni olduğunu söylüyor. Yani Mahmut Esat Bey anayasasının kaynağının dışarıda aranmaması gerektiğini ülkenin kendi ihtiyaçlarına ve şartlarına göre kendi köklerinden kaynaklanması gerektiğini söylüyor ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bunu sağladığını ifade ediyor. Mahmut Esat Bey'in dediği gibi Türkiye Devleti'nin ilk anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye ülkenin kendi ihtiyaçlarından ve öz kaynaklarından doğan yerli ve milli bir anayasadır.

86 Gökdemir, *a.g.e.*, s. 135-136.

87 Gökdemir, *a.g.e.*, s. 160.

88 Tanör, *a.g.e.*, s. 203.

89 Halıcı, Şaduman, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt*, ATAM, Ankara 2004, s. 108-109.

KAYNAKÇA

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt 2, Haz. Zeynep Korkmaz, ATAM, Ankara 1995.

BIYIKOĞLU, Tevfik, *1919-1921 Atatürk Anadolu'da*, Kent Basımevi, Ekim 1981.

DAYI, Esin, *Elviye-i Selâse'de (Kars Ardahan Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum 1997.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi Milli Mücadele Tarihi 1. Kitap*, Ankara 1968.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, *Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümeti*, ATAM, Ankara 1998, s. 35.

HALICI, Şaduman, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt*, ATAM, Ankara 2004.

KIRZIOĞLU, Fahreddin, "Cenûb-ı Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli Şura Hükümeti)", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Sayı: 72, Yıl: 6, 948-968.

KIRZIOĞLU Fahrettin, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk ile ilgili Belgeler", *Bellekten*, XL VIII / 189-190, 109-165.

KIRZIOĞLU Fahrettin, *Kars Tarihi*, Cilt I, Işıl Matbaası, İstanbul 1952.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Cilt 1*, MEB Basımevi, İstanbul 1991.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1952.

